

Ha ez énekes könyv kiadása az 1570—79-ki időközre határozot-
tan nem tehető is, bizonyos, hogy énekei nagy része abból való. Némi
borongás ömlik azon végig, kivált pedig az utolsó részen. Oka az
egyház szenvedéseiben van. Való, hogy az unitárius egyházi énekek
fő jellemvonása a komolyság. Ez onnan van, mert e vallásnak már fő
hiteszméje az Egy Isten, az egyszerű és felséges legtökéletesebb fo-
galma. Krisztus élete egészen megdicsőüléseig szintén igen komoly
történet, mely a lélekben a magasztosság és mély érzelem hangulatát
fejti ki és műveli. Az unitárius templomnak architecturája is erre
irányozza a kedélyt. Grotoszok nincs abban. Fény, ékesség, pompa sem-
mi. Könnyűség, csillogás, külsőleg ható nincs vallásukban és cultus-
formáikban. Ez átmegy egész lényökre, jellemmé válik. Az unitárius-
nak hazaszeretete, szabadságcultusa, tudományos hajlama is komoly.
Átalában a mi igazi unitárius, az komoly s egyszerű. Ez nyilatkozik
ez énekes könyvben is, csak hogy némileg az elegiai hangulatba megy
át, a mi üldöztetések eredménye. Az énekirók némelyikénél gazdag
képzelemmel fejlett aesthetikai érzés párosul, soknál a gondolatok
fensége s a nyelv dallamossága lep meg. Nem egynél feltűnően sza-
batos a rímelés s a kis kötet a versfajok roppant gazdagságát mutatja.
A magyar nemzeti lyrának itt van egyik bölcsője, ez énekek a magyar
szentköltészetnek mindenha tisztos emlékei lesznek, s az újabb kor
muzsája készül, ez idő nem messzi, midőn ezen úttörő dainokok sirjára
a nemzeti elismerés koszoruját leteszi.

XIV.

(1578—1579.) A vésztrejtő zsinat. Socini Fausto Dávid F. házánál. Dávid F. letartóztatása. El-
válása híveitől. Dávid F. Thordán államfogolynak nyilvánítatik. Meggyaláztatása. Dávid F.
a gyulafejevári fejedelmi bíróság előtt. Magatartása. Az ítélet. Fogsága a dévai várban.
Halála.

*Succedunt tristia laetis . . .
Ferendum est, quod mutari nequit.*

Dávid F. 1578. márcziusban Blandrata bele egyezésével, de tény-
leges részvéte nélkül köz zsinatot tartott Thordán, melyről némi rész-
letet Blandratának Palaeologushoz aug. 3. irt levele tartott fenn, mely-
ben így ír: „Vallásunk papjai 322-ten a legszebb rendben és törvényes
módon mindenki bámulatára köz zsinatot tartván, behozatott az általá-
nos papság [*communis profetia*], az egyház közönséges hitvallása meg-
állapítatott, a kisdedek megkeresztelése megszüntetett . . . Ferencz ur
betegeskedik testileg, lelke nejeért aggódik, a kinek anyja szélhüdes-
ben meghalt“¹⁾). Az első határozási pont szerint szabaddá lett a zsinat
által el nem határozott bármily hittani kérdéstről vitatkozni a nélkül,
hogy az újítókra nézve hozott országos törvény ellen ez által hibáznának.
Ez az eszméket új mozgalomba hozta s az egyházak szószékeire is
bátorítólag hatott. Dávid Ferencz is nyilvános beszédeket tartott a

¹⁾ *Defensio* . . . XLVI. 1.

állítottak ¹⁾). Minthogy a lengyel papság már ekkor Socini és Blandrata részén állott, értesítését Dávid F. fenforgó művéről megbizhatónak nem tartom, annyival inkább, mert azon időben Erdélyből némely lengyel püspökökhöz Dávid F. neve alatt hét más tétel is jutott volt, melyek teljesen költöttek voltak azon czélból, hogy ott nevét és személyét gyűlöltté tegyék ²⁾). E tételeket ³⁾ Socini az ő halála után hozta forgalomba Dávid árulói, gyűlölöi és birái igazolására; de azok tartalma és alakja annyira magukon viselik a hihetlenség bélyegét, hogy az igazságot komolyan keresők figyelmére nem méltók.

Blandrata elébb arra kérte Dávid Ferenczet, hogy nincs ellenére hite és tudománya, csak hallgasson, ne közölje, ne tanítson róla, ne terjeszsze. De ő ezt, mint keresztény paphoz nem illő hypocrisist visszaútasította. Azután azon különös ajánlatot tette, hogy az igazság nyomozásában buzgóbb papjai közül kettőt-hármat adjon át megbüntetés és példaadás végett a fejedelemnek; ez által megengesztelődik s az eklézsia békéje helyreáll ⁴⁾); de e kegykeresésre számított tanács a kegyes lelkű főpaphoz nem fért s evvel még inkább maga ellen ingerelte őt. Látván próbái sikeretlenségét Blandrata: saját költségén behívta Bazelből bátyja hirneve s egy florenczi tudóssal az elmúlt évben volt polemiája által némi hirre kapott olasz földiét, Socini Faustót. Ez Lengyelországon át jött ide, a királyi udvarban kapott útasításokkal s a lengyel unitárius eklézsiáktól ajánló-levéllel ellátva, november 14. érkezett Kolozsvárra, Blandrata közbenjárására s költségére Dávid F. házánál helyezkedett el, ott lakott 1579. ápril közepéig, vele egy fedél alatt hált, egy asztalnál ett; nyitva volt háza paptársai előtt, kik tanúi voltak legbizalmasb beszélgetéseiknek, a hittani vitákban résztvettek. . . Holnapok teltek el, Socini a mit beszéltek, a mi a háznál folyt, mindent megírt Gyulafejérvárra; de innovatióért elítéltetésre bizonyítékot szerezni nem tudtak; mert Dávid F. beteges volt és — okos, inkább hallgatta gyanus vendégei s kétszinü tisztelői vitáit, mintsem maga vitázzék. Ekkor Blandrata önkényüleg Dávid F. egyházi javalmait támadta meg. Nyomozódott, kutattatott dézmajövedelmei után, a miket Hunyadi Demeter és Szathmári István prédikátoroknak kívánt adatni, s a külvárosi prédikátor fizetése felemelését is sürgette ⁵⁾). E hir rendkívül fájólag hatott Dávid F.-re; de annál nagyobb lelki nyugalommal fogadta; mert az ellene már évek óta folyamatosan levő alattomos csel-szövény egy újabb, de természetes nyilvánulásának látta. Békitő levelet írt Blandratához, kérte személye iránti megengesztelődését. De volt a levélben egy hely, a mi Blandratát csaknem örületbe hozta, a benne levő igazság összezuzó hatalmáért: *„Nem teszem fel rólad, hogy kegyetlenebb légy hozzám, mint Kálvin volt Servetohoz, vagy a milyennek ohaj-*

¹⁾ *Defensio* . . . XLVI. 1. 2. old.

²⁾ „ . . . XLIV. 1. 2. old.

³⁾ Láthatók egész kiterjedésben: *Egyháztört. Eml.* II. Dávid F. irod. eml. XLIV. sz. alatt.

⁴⁾ *Defensio* . . . XLVIII. 1.

⁵⁾ *Fosztó Uzoni* . . . I. köt. 245. 1.

tottad volna, hogy ő hozzád legyen.“ „Ha gondolkozásmódodat meg nem változtatod — válaszolta ez — s ismeretes tanaidot el nem hagyod, az első országgyűlésen mint innovator kárhoztattatni fogsz és elítéltetni¹⁾. Terjeszszük egyházunk néhány kiválasztott papja elébe a vitakérdéseket — mondá Dávid F. s a mit határoznak, nyugodjunk meg rajta. Blandrata elfogadta. Tíz kitűnő unitárius papot hivattak egybe, ezek tanácskoztak, de határozni — úgy látszik — nem akartak, mert az egyik fél püspökjük volt, a kit szerettek, a másik ennek ellenfele, kitől okuk volt félni. Abban állapotok meg, hogy a kérdést csak köz zsinat döntheti el. Ezen akkor mindkettő megnyugodt. De Blandratának csak hamar más gondolatja jött. „Irátok le — úgymond — nézeteiteket, küldjük el a lengyelországi unitárius atyafiaknak; a mit ők vélemeznek, terjeszszük köz zsinat elé s az Isten igéjével egyező igazságot fogadjuk el s erősítsük meg. Addig Dávid F. tanait ne hirdesse, róluk ne prédikáljon.“ Elfogadták azt is. Ekkor írta le legelsőbbben Dávid F. a Krisztus nem imádását illető ezen négy tételét: 1. „Isten szigorú parancsa, hogy az Atya Istenen, ég s föld teremőjén kívül senkit sem kell imádni. 2. Krisztus, az igazság mestere tanította, hogy az égi Atyán kívül más nem imádandó. 3. Igaz imádnak mondatik az, a mi lélekben és igazságban az Atyához történik, tehát hamis az, a mi a Jézushoz van intézve. 4. Az uri imádság az Atyához szól, nem a Fiúhoz“²⁾. Dávid F. azonnal hozzá fogott a munkához s bár folyvást betegeskedett, nem sokára elkészült vele. „Nem nyughatik Socinitől — mondá sokszor övéinek — de az még hagyján, hanem egyházáért és a jövődőért megteszi.“ Hogy meg ne semmisíthessék, két példányban íratta le s az egyiket e szók kíséretében adta át Socininak: „Ime Faustóm! az irat, felelj rá — kérlek — Isten világos igéiből, tekervényesség, syllogismus és a skolastikus bölcsek furfangos következtetései nélkül“³⁾. Socini megígérte, hogy híven megolvássa s néhány nap alatt felel. Azt hitte, neki csekélység lesz az; olasz dicsekedő természete gyakran mondatta vele: *Ő tanítani, nem tanulni jött Erdélybe.* De a mint az irás kezében volt s Dávid F. tiszta lelkét s gondolkozásmódját egész őszinteséggel feltárva látta benne, s hozzá fogván, egy levélre feleléssel — a mint Literati Ádámnak mutatta — két hetet töltött, ígéretét megszegte, a feleletet elhagyta s Blandratát a dologról értesítette, vádolva Dávid F.-et, hogy a zsidózásra térnek s Krisztust megtagadva, Mózesst akarják behozni az eklézsiákba. Blandrata az iratot azonnal a fejedelemhez vitte, arra Socinivel ellentételeket és feleletet írtak s más iratokkal együtt a lengyel eklézsiáknak átküldötte. Mielőtt a válasz visszajött, Dávid F. Blandrata ellenzése daczára sürgős egyházi ügyek elintézése végett 1579. febr. 24-kén Thordán zsinatot tartott. Az egybehívó január 28. költ, híveinek a bölcsesség, ítélet és vigasztalás lelkét kívánja Istentől; elmondja: „hogy a bölcsek és

¹⁾ *Fosztó-Uzoni* . . . I. köt. 245. l.

²⁾ *Egyháztörténelmi Emlékek.* II. Dávid F. irod. eml. xli. sz.

³⁾ *Defensio* . . . I.—II. levél.

közdolgokban jártas férfiak azért vannak a testületek és társaságok élére állítva, hogy a multból és jelenből helyes dolgokat hozzanak létre; nincs pedig — úgymond — semmi tartósabb állapot és igazság, mint a mik a szentírások alapjaiból vétetnek. A próféták és apostalok tudományán épült tanokat szél és habok nem sodorják el, s Isten igéje, mint élő tűz, mely élesebb a kétélű kardnál, oly mély gyökeret ver az emberi szívben, hogy azt onnan kiszaggatni nem lehet. Ezért szükséges, hogy Isten szolgálói koronként egybegyüljenek s a hittanokról értekezzenek. Mert a barátságos megbeszélgetés által élesül az ítélet, növekedik Isten bennünk levő ajándéka. Ezért van a mi egyházunkban — úgymond — az a régi jó szokás, hogy évenként nyilvános közgyűlések tartatnak, hol mind a hittani czikkekről, mind a lelki tanítók erkölcséről vizsgálat vitetik végbe; egy beszél, a többiek pedig hallgatják s így a többség határoz: a mi helyes, megáll, a minek gyöngye az alapja, szilárdabbá tétetik . . . Hijában való minden igehirdetés, ha gonoszok a kik hirdetik. Krisztus oly tanítványainak kell lennünk, hogy Isten dicsőítessék mi bennünk. Reméli — így végződik az egybehívó — hogy ők Isten igéje és jólelkiismeretök által vezéreltetve kötelességeiket önként úgy teljesítik, hogy ő általuk Isten előtt most is kedves dolgot cselekedhessék¹⁾.

Fennmaradtak e zsinatról némely érdekes pontozatok, melyek akár vitatételek voltak, akár végzések — a mi tisztán nem tudható — ismertetésre méltók. 1. „Az isteni tudomány és igazság keresése a lelkipásztorok kötelessége. Isten parancsa, hogy a nekünk adott talentumot el ne vesztegessük, hanem avval kereskedjünk.

2. A világnak nincs semmi oka azok ellen támadni, kik az eltemetett igazságoknak a sötétségből előhozásában fáradsz. A mint a nappal és éj a világosság megjelenése és eltávoztása által ismerszik meg: szinte úgy azon perczek és órák is, melyekben a meggyult igazság ég, oly lánggal, hogy azt semmi meg nem oltja, hanem a sátán sötétsége lekötöztetik, hogy ragyogjanak s világosítsák meg a mindenséget a nap, hold és csillagok.

3. A természet nagy építőmestere, Isten, ilyen rendjét állította meg a dolgoknak. Az evangeliumi vak előfáknak látta elébb az emberek s csak miután meggyógyult, vette észre tévedését.

4. Sokat nem tudtak a tanítványok; mikor nagymesterük, a Krisztus tanította, maguk vallották meg, hogy nem értették, szemeik elől el voltak rejtve. Ha tehát senki a ki igaz keresztény, Istent, a ki a zürzavarból mindent előhozott, a világoságot a sötétségből kifényleni rendelte s a különböző nemeket és fajokat osztályaikba sorozta, újítással nem fogja vádolni, sem Krisztust és az apostalokat el nem ítéli: így azokat is, a kik az Antikrisztus sötétsége elüzésében munkálkodnak, semmi jogczím alatt büntetést érdemlőknek nem fogja mondani. Mert az ilyenek nem újítanak, hanem a mik hamis magyarázatokba s

¹⁾ *Egyháztört. Eml. I. Oklev. s rokon tárgyuak XV. sz.*

babonába burkolva el voltak temetve, azokat régi fényökbe visszaállítani s korábbi állapotjukba helyezni igyekeznek.

5. Mi is Isten segedelméből a háromságot megtámadtuk, s hogy ez Isten igéjével nem egyezik, kimutattuk. Nyíltan vallottuk, hogy az egy igaz Atya Isten, Krisztus Atyja nem a három együtt t. i. az Atya, Fiu, Szentlélek. Ezen tudományt állhatatosan megtartjuk, s erősítjük, hogy abban meg akarunk maradni. Minthogy Isten ez ismeretét követi *a hit, isteni tisztelet és imádás*, a mi csak az egy Istent illeti, állítjuk, hogy azt ennek sérelme nélkül, másra át nem vihetjük. Az Isten igéje mindenütt megkülönbözteti az Atya Istent a Krisztustól. A mit az Atya a Fiunak átadott, azénak elismerjük, a miket nem, az Atyától elvenni jónak nem látjuk. Minthogy mi csak hallgatóinknak ezelőtt régen tanított egyistenségi tanainkat építjük s fejtjük tovább — kijelentjük és tudtul adjuk mindeneknek, hogy minket innovációval bárki is törvénytelenül vádol.

6. Isten ez ismeretével egybekötjük az erkölcsök kegyességét és Isten parancsai iránti engedelmisséget. Mert a ki tetteivel tagadja, szavával hijában erősíti, hogy Istent ismeri, s hasztalan mondja, hogy Krisztusban van és él, a ki nem jár világosságban, és azon úton, melyet Jézus megmutatott. Mert ő nyilvánmondotta: *A mit én tettem s tanítottam, azt tegyétek s tanítsátok.* Pál pedig: *Legyetek az én követőim, mint én vayyok Krisztusé. Nem minden, a ki azt mondja: Uram, Uram! megy be a mennyeknek országába.*

7. Állítjuk, hogy a kegyesség cselekedeteiben szilárdan meg kell állanunk, mert az az igaz hit, mely a szeretet műveiben nyilvánul.

8. Nyilvános könyörgéseinkben megemlékezünk a királyokról s a felsőbb hatalmasságokról, azok iránt engedelmesek vagyunk, s intünk mindeneket, hogy hitöket megbizonyítsák, az üdvezítő tudományát mindenekben ékesítsék.

9. [*Mint fegyelmi ügyet illetőt mellőzöm.*]

10. A dicsőségnek és Krisztusnak Atyja adja minden híven keresőknek az ő akaratát, a világosság és ítélet lelkét, hogy Isten igéjét, a mi lábainknak lámpája, szilárdan megtartsuk, abban állhatatosan megmaradjunk, bölcsessége titkait keressük, a megtaláltakat szeressük, védjük és előmozditsuk, hogy Istenünknek mindenekben tessünk és magunkat Krisztus által neki kedvesen fogadott áldozatává tehessük. ¹⁾

Ezek voltak a zsinat megállapodásai. De Dávid F. ellenségei nem így juttatták el Gyula-Fejérvárra. Minden magán véleményt, a mit egyik másik nyilvánított, köz és hivatalos ténynek bélyegeztek; nagyitva adtak elé csekély dolgokat; befeketíteni igyekeztek kivált Dávid F-et. E zsinatról hozták forgalomba, hogy ő azt tanította: *hogy Jézust imádni annyi, mint Mózeset és a meghalt szenteket* sat. A mint ez a fejedelmi palotába eljutott, az ott tartózkodó jezsuiták vakbuzgósága s vérszomjukat eláruló nyilatkozatai által hatása még fokozódott, elannyira, hogy a fejedelem a Dávid F. elleni döntő lépésre magát elha-

¹⁾ *Egyháztörténelmi Eml. II. Dávid F. irod. emlékei XXXIX. sz.*

tározta s kivitelével Blandratát bizta meg; a mire jó alkalom volt a fejedelemlének Kolozsvártól egy mértföldnyi távolban betegen léte. Gyógyítására Blandrata oda ment s vele és Socinival tanácskozásra 50 unitárius papot összegyűjtött¹⁾, azoknak a történendőket megmondotta, megfélemlítéssel és ígéretekkel megnyerte, jövő maguktartására nézve útasította s így egykori barátjának megsemmisítésére kigondolt terveit egész szörnyiségében felfödözte. Meghívó-levele és hamisan készült hittételei igazolják ezt. „Kegyelem és béke legyen veletek Istentől, a mi Urunk Jézus Krisztus Atyjától és Urától — így kezdődik az első. Minthogy az ápril 26-kára Thordára egybehitt legközelebbi országgyűlésen, hol a Dávid F. ur ügyéről komoly szó lesz, és — a mint halljuk — róla ítéletet hozni a nélkül nem lehet, hogy vallásunk ügye általában vita tárgyává ne legyen, s a újítók iránt is gondos nyomozás és ítélelhozás ne történjék, a mely országgyűlés után hamar időn közzsinat fog tartatni, s azon az Isten ígérével és az ország törvényeivel megegyező Hitvallás készítetik — jónak látszott előttünk titeket arra inteni, hogy mindkét gyűlésre mindazt, a mi az Isten dicsőségére tartozik, szorgalmasan hányjátok-vessétek meg, hogy a mit arra valóknak láttok, magatokkal hozhassátok. A mintlátjátok, egész egyházunkról s mindazokról van a szó, a kik abban tanítói tisztet viselnek. Hogy pedig azt könnyebben megtehessétek, megküldjük nektek azon tételeket²⁾, a melyeknek a zsinaton tárgyalását gondoljuk, sőt hiszszük, melyeket hogy közületek kiki magától elútasítson s az azokkal ellentetteket elfogadja, szükségesnek véljük, ha hivatalától megfosztatni és honából számkivettetni nem akar. Ezt veletek nem azért tudatjuk, mint ha valakit megfélemlíteni akarnánk, hogy attól kényszerítve, lelkiismerete ellen szóljon vagy tegyen valamit; de javatokat akartuk annak eltávoztatása által, hogy a nagy veszélyben senki mást szeme előtt ne tartson, mint egyedül az igazságot, meggyőződve levén arról, hogy annak szívében levő bizonyágtétele Isten előtt nyilván van. Reméljük, hogy Isten veletek lesz, ha segedelmét, mint mi, e veszedelemben buzgón kérni el nem mulasztjátok. Az Isten és a mi Urunk Jézus Krisztus szíveiteket vigasztalja s legyen lelketekkel Amen.“³⁾

A tételek a kétfelé osztott hasábon szembe voltak téve, néhány főbb pontot ismertetek meg, hogy ítéletemet róla megmondhassam.

Dávid F. tételei.

I. A názáreti ember Jézus, Máriának, József nejének fia, a József magvából fogantatott és születet — lett legyen ez bármi

Blandrata György ellentételei.

I. A názáreti ember Jézus Mária méhében Szentlélektől fogantatott és születet, testi közösülés nélkül; tehát nem Jó-

¹⁾ A főbbek voltak: Hunyadi Demeter, Eppel János és István, Déézi Lukács, még egy István nevű más pap sat. *Defensio* . . . XLIX. l.

²⁾ I—XVI. *Lampe* . . . 306—311. ll.

³⁾ *Egyháztört. Eml.* I. Okl. s rokon tárgy . . . XVI. sz. Az aláírás ez: Kolozsváratt ápril 7. 1579. Blandrata György, Senior és atyátokfia.

módon. Hisszük, hogy ő az Istentől, az ó-szövetségben megígért Messiás.

II. Az a názáreti ember Jézus, a ki Krisztusnak hivatik, nem a profétai lélek, de csak Szentlélek által szólott, s bár Isten követe, a mit szólt, nem minden az Isten szava.

III. Annak tehát és az apostaloknak szavai a Mózes törvényei és más profétai jövendölések mértékére vonandók; a mi azokkal ellenkezik, elvetendő vagy úgy értelmezendő, hogy azok tanával egyezzenek; a mi az erkölcsök, az élet és isteni tisztelet egyedüli szabályozója.

— — — — —
— — — — —

VI. Jézus ugyan Krisztus vagy Isten népének királya, de csak rendeltetés szerint, minthogy a proféták összes írásaiból bizonyos, hogy az Isten által megígért Krisztusnak más országa nem lesz, mint földi.

— — — — —
— — — — —

XIII. Jézust imádni s szükségünkben segedelmét kérni anynyi, mintha valaki Máriát és más meghalt szenteket hívna segítségül, kik nem is hallják imáinkat, nem is segíthetnek.

Ezek voltak az 50 unitárius Blandrata-párti pappal közlött XVI. pontból álló hittételek közül azok, melyek láthatólag bizonyítják, hogy ezeket Blandrata Socinival Dávid F. megbuktatására kegykeresésből, s hamis feladásoktól félrevezettetve készítették. Dávid F. nyilvános ira-

zsef magvából, ő az ó-szövetségben megígért Messiás.

II. Az a názáreti ember Jézus, ki Krisztusnak hivatik, nem csak profétai, de annál magasb lélek által szólott, Isten kifejezett képe volt, a kiben az Istennek bizonyosága testileg lakott, úgy, hogy egy szót sem szólt olyat, a mi nem az Isten szájából jött volna.

III. Jézus és az apostalok szavainak akkora a tekintélye, hogy a mik Mózes és a proféták írásaiból azokkal ellenkezik, vagy elvetendők vagy önmagukból magyarázandók ki, mint a melyek a Mózes és proféták szavait is — a hol kell — megmagyarázzák, eltörlik, tökélyesítik, melyek az erkölcsök és élet mértékzsinorjával szolgálnak.

— — — — —
— — — — —

VI. A Jézus valóban Krisztus vagy Isten népének királya; mert az Isten által megígért Krisztus országa nem földi, hanem mennyei, a mint Jézus maga és tanítványai beszédeikben sokszor megmondották.

— — — — —
— — — — —

XIII. Jézust imádni és szükségünkben segítségül hívni anynyi, mintha Istent hívnók segítségül, a ki Isten nevében megis hallgatja s megadhatja mind azt, a mire szükségünk van. ¹⁾

¹⁾ *Egyháztörténelmi Emlékek.* II. Dávid F. irod. emlékei XLIV. sz. Egész kiterjedésben látható *Lampe.* 306—311. II.

taiban ezek sehol elé nem jönnek. Fennköltebb lelke, magasztosabbak hittani eszméi, méltóságosabb irálya, hogy se ilyen köznapi, erőtlen és pongyola formában tehetne volna közzé gondolatait Istenről és Fiáról, a kik iránt ő oly mély és valódi keresztény érzelemmel viseltetett. Az ó- és új szövetségi írásokról pedig épen homlokegyenest ellenkezők nézetei, mint ellenei feltüntetik. A ki ez *Emlékiratot* s Socini műveit ¹⁾ megolvassa, meg fog erről győződni. Ott van tőle Dávid F.-ről tömérdek változatban írva mindenféle: tétel és ellentétel, kérdések és feleletek, Dávid F. egész művei s azok rövidebb vagy hosszabb kivonatai, Socini észrevételei, vitái, czáfolatai sat., melyeket ő, Dávid F. műveiből úgy vont ki és állított össze, úgy bírált és czáfolt meg, hogy az ő nagy theologiai ismerete s a vitatott kérdésekben győzelme kitünjék. Dávid F. életében sokról nem is tudott, hitelessége semmivel bizonyítva nincs, de Socini az ő nevéhez fűzte, csak hogy magának is hirt s nevet szerezhessen. Meg vagyok győződve, munkáinak s theologiai irányának ismerése alapján, hogy ez nem Dávid F., hanem a Socini agya szüleménye. Mit végeztek e gyűlésben, semmi írásban róla fenn nem maradt; de a papság egy nagy részének ettől fogva Dávid F.-től elidegenedése, sőt nyílt elszakadása ténynyé vált, köztük és Blandrata közt állandó érdekviszony jött létre. Leginkább ez okmány volt azon bizonyíték, melynek alapján Dávid F. elítéltetett. Blandrata e gyűlés végén Socinitől küldött levélben írta meg neki, *hogy ő magát a fejedelem előtt az ő nyílt ellenének jelentette ki.* Dávid F. erről mindaddig hallgatott, míg a fejedelemtől a kolozsvári tanácshoz azon rendelet érkezett: „hogy őt a templomi tanítás kötelességétől mentse fel, tartsa őrizet alatt és a fejedelem másképen intézkedéseig senkit hozzámenni ne engedjen. A levél a jegyző — Dávid F. veje — jelenlétében érkezett a bíró kezébe. Másnap tanácsülés tartatott, mert a bíró ily szokatlan és hallatlan ügyben tudta nélkül intézkedni nem mert; jól tudta az árulást, de titkolta. A jegyző ipjához menve, őt — a ki a hallatlan hűtelenségről sőt órgyilkosságról mitsem tudott — betegen az ágyban, Socinivel barátságosan beszélgetve találta. Hevesen megtámadta az álnok vendéget, hogy ő, a ki ipja házában él, asztalánál étkezik s kit az csaknem kebelében hordozott, ellenévé lett. Socini a dolog nem tudását tettette. Ő nem tud a dologról semmit — úgymond. „Tudja meg hát — mondá Dávid F. veje — hogy a fejedelem parancsa itt van, hogy ipját fogják el s tartsák őrizet alatt.“ Ez olaszul szólott hozzá, kérte, csöndesedjék meg, ne szitkozódjék annyira ellene, ő egy becsületes ember kötelme ellen semmit sem tett . . . E szóváltást Dávid F. szakította meg. „*Én ezeket már régen sejtettem* — mondá Faustónak — *kérlek, távozz hajlékomból, ne kiabálj, végezd be, a mit elkezdettél!*“ Faustó elment, de a kapunál a jegyzőt megvárta, a ki a leverő hirt ipjával közölvén, szintén haza indult. Fausto rendkívül mentegette magát előtte. Ő nem vétett kötelessége ellen, — úgymond — ő kézzel lábbal ellene dolgozott Blandrata dühének; de az a Dávid F. különböző hivatalai után sovárgó

¹⁾ *Bibliotheca Fratrum Polonorum*. . . . 1656.

álnok atyjafiai súlyos vádjai által annyira el volt vakitva, hogy tanácsait hallani sem akarta; utoljára haragja annyira fékét vesztett, hogy szemére hányta: „hogya az ő költségén jött ide, az által tartja fenn magát, méltatlanság ekkora pártfogójának nem engedelmeskedni.“ Megmutatta Blandrata olaszul irt azon levelét, melyben általa tudtára adatta, hogy ezen túl tekintse őt a fejedelelemnél úgy, mint ellenségét; az atyafiaknak pedig meghagyta, hogy a mit rájuk bizott, erélyesen járjanak el benne. [*Ez a Blandrata által Dávid F. nevében irt s a világ minden részébe szétküldött hamis tételek ügye volt*]. A jegyző ebéd után ismét vissza tért ipjához, tanácsolta neki, hogy másnap [*vasárnap levén*] ha fel tud kelni, prédikáljon a templomban, a népet fogságáról értesítse, nehogy a melynek annyi éven át szeretett papja volt, álnok atyjafiai által félrevezettessék és a tanításból botrány legyen. [*Akkor ugyanis mind a két fél a maga értelme szerint tartotta egyházi beszédeit.*] Előbb nem hajtott rá, de később meggondolkozott és súlyos betegen, mind a nagy, mind a kis templomban prédikált. A kik hallották, főként egy helyet jegyeztek meg. „Akármint erőszakolja a dolgot a világ, — ugymond — nyilvánvalóvá fog az előtte lenni, hogy az Isten csak egy!“ Másnap [*márcz. 28.*] teljes számban gyültek össze a tanács és választott száz férfiak, a dolog rendkívüliségétől leerve. Tanácskoztak, mit tegyenek. Két előkelő tanácsost küldjenek a fejedelemhez — ez lön a határozat — megengesztelni haragját s kérni, hogy ily derék férfit, az ő papjokat, ki Isten iránt is lelkiismeretében le van kötelezve, ily nagy gyalázattal ne illesse, jámbor főemberek, atyjokfiai kezességére bocsássa szabadon. Kolozsvári Bálint és Herteli Gergely volt a két választott. A fejedelem nem hallgatta meg, Dávid F. őrizet alatt tartását újabban meghagyta. Nem sokára megérkezett a fejedelmi eskettető parancslevél. Rettentő nyomozást tartottak. Az eklézsia főbb tagjai, papok, tekintélyes polgárok kérdeztettek ki a tegnapi prédikáció felől. Dávid F. athleta lelkét ez sem törte meg... Elérkezett Szent-György nap, melyre a három nemzet zsinati országgyűlésre volt Thordára hiva, mind a nemesség, mind a nép szokottnál nagyobb számban. Kolozsvárról mindkét tanácsból ötöt egyén, köztük a főbiró. Dávid F. is velök vitetett. Megrázó volt a jelenet, midőn házától szekérbe ült s útnak indult. Minden szemet könnyáztatott. Pedig még hihették visszajöttét. Elment e kor alig tudott megválni hozzá hűn ragaszkodó népétől. A város követsége kérelemmel járult a fejedelem elé. Vittek számára ajándékot, aranyozott kupát, kanczellár Kendi Sándornak és fejedelmi tanácsos Gálffi Jánosnak drága szőnyeget... Kérésöknek most sem lett fogadata. Azután a nemesség, mely mindég szíven viselte a vallás ügyét s ragaszkodott főpásztorához, hosszasan s éretten tanácskozott, mit tegyenek a kétes helyzetben? abban állapodtak meg, hogy nagyszámu követséget küldenek irott kérelemmel a fejedelemhez, mert nem kellett feledniök a minap a rebellisek [a kárhoztatottakat pártolók] ellen hozott országgyűlési végzést. Dávid F. értesülvén erről, ezt a tanácsot adta: „*Miatam senki háborgást ne inditson. Kész vagyok az általam vallott igazságért mindent elszenvedni, de nézeteimhez makacsul nem ragaszkodom, s ha*

valaki a szentírás fundamentumából helyesebbre tanít, szívesen engedek.“ A követség a fejedelem elé járult, igyekezett a lángoló tüzet csillapítani, kérte a fejedelmi föltételek megtartását, melyek azt tartják, hogy a fejedelem senkit vallásában meg nem háborít, s kihallgatatlanul el nem ítéltet; kérte, hogy elhirtelenkedett ítélettel a jó férfi ellen kegyetlenség ne követtessék el. De Blandrata, Socini és a pártjokon levők, kik már az előtt egy héttel összegyültek volt a fejedelem körül s ott tanácskoztak, folyvást olajat öntvén a tüzre, a fejedelmet a kegyelmesség érzelmeitől visszatartották. A nemesség igyekezete is meghiusult, mert az udvar már egészen roszul s ellenök volt hangolva. Ez őket mélyen megindította s akaratlanul is kitört lelkök belső fájdalma. A fejedelem látta ezt s a népnek is elkeseredését, meggondolkozott, s zavartól és pártütéstől tartva, az egész ügy elintézését június 1-re halasztotta. Mindenki engedélyt kapott hazamenetelre, Dávid F. az elébbi őrizet alatt hagyatván. Megtudták ezt álnok atyjafiai s Blandratához mentek, figyelmeztették, hogy eddig az ő vezetése alatt dolgaik jól folytak, de ha ő figyelemmel nem lesz, Dávid F. megszabadul. A doctor e szavakban tört ki: „*Higyjetez nekem! vagy minden javaimat elvesztem, vagy Dávid F. meghal.* Szavát még hatályosabbá akarván tenni, így módosította: „*Vagy én meghalok, vagy Dávid F.*“ Ez alatt megérkezett Kolozsvárról hív szolgája Ádám János — egyike a leghitetlenebbeknek, a ki Kolozsváratt ajándékot eszközölt részére, hogy a fejedelemtől közbenjárjon Dávid Ferenczért, itt pedig azt jelentette Blandratának, hogy *ellenei már győzelemmel dicsekednek Kolozsváratt! Lám doctor ur! nem megmondottuk*— így kiáltottak fel Dávid F. ellenei. Blandrata arcza meggyult, palástját vállára vetette s rohant a fejedelemhez; mindent elbeszélte neki; kérte, hogy Dávid F. szorosabb őrizet alá vettessék s a veleszólástól mindenki eltiltassék. Azonnal tiz fejedelmi darabontot rendeltek mellé, egy kapitány alatt, tetszésére bízták tiszte miként teljesítését... Örvendhetnek, vétköknek méltó eszközét találták meg. A fejedelem Blandrata parancsai alá helyezte a kapitányt. Hozzáment ez a keresztény vallás esküdt ellensége — írja forrásom — bakónál kegyetlenebb s csak valami kevés irástudással dicsekvő ember, útasítva a doctortól, a darabantokat elhelyezte, a fogolytól rokonait elzárta, alig bocsátották hozzá gyermekeit, a kik a betegségben sorvadó atyát ápolják. Másnap szigoru őrizet alatt Kolozsvárra visszamentek. Nagy kegyetlenséggel elzárták tőle gyermekeit, ép ugy vejét sem bocsátották hozzá, a kinek neje is nagy kéréssel nyert engedélyt atyja látogatására, akkor is katonák kísérték s csak ritkán bocsátották be; orvosát eltiltották s csak a fejedelemtől könyörgéssel nyertek engedélyt ennek és a beretváló borbélynak bemehetésre. Ez őrizet egy hónapnál valamivel tovább tartott, a kitüzött június 1-ső napjáig Dávid F. folyvást betegeskedett s annyira elgyöngült, hogy már alig tudott beszélni. Azonban közeledett megáldoztatásának napja. Parancs jött, hogy kemény őrizet alatt Gyula-Fejérvárra vigyék. A kiket illetett, a parancsot teljesíték. A szerencsétlen főpap sem kezét, sem lábát nem volt képes mozdítani, félholtan szekérre tették. Rettentő látvány, mintha a bánat

fellege borult volna a szép, vidám kinézésű városra! Csaknem az egész város könyhullatás közt kísérte szeretett lelkipásztorát, a ki alig tudta hozzájok e pár bucsuszórt kimondani: *Isten veletek, engem többé nem láttok!*¹⁾ A testes kövér férfi úgy elpusztult volt, hogy veje ölébe vette s úgy vitte ki a szekérre. Thordára értek, ott atyjafiai alig tudták megnyerni őreitől, hogy lássák; de a szekérrázás és a lég mostohasága miatt már akkor zavart kezdett lenni beszéde; azt hitték, nem éri meg holnapot. Onnan Enyedre mentek s harmadnap Gyula-Fejérvárra; azon nap az eddigi őrizet alatt volt, másnapra a prépostság épületébe vitétt. Alig vették le a szekérről, parancs jött, hogy menjen a fejedelmi udvarba. A kik a papok közül hozzá akartak menni, megengedtetett. Fél óra telt el, míg felöltözött. Siettetik a gyűlésbe menni. Ily gyorsan kit válaszszon védőjének, nem tudta, mert senki sem volt mellette, a kivel szólhasson róla. A kiket megkért, vonakodtak; utoljára vejében nyugvék meg. *Jer fiam! te légy mellettem. Az az Isten, a kit tisztelék, és a kinek igazságáért küzdök, velünk lesz.* De hát az egyházat ki védi? Védje azt is Trauzner — mondják. Megdorgálta őket Dávid F. s megmutatta, hogy nem illik, hogy az egyházat nem-papi ember képviselje. Válaszszák — úgymond Dávid F. veje — Sztárai Miklós urat és Ovári Benedeket, ő úgy is megtesz mindent ipjáért, a mit lehet. Megnyugodtak rajta s a veszélyek beláthatlan nagy tengerére kiléptek, bementek a fejedelem azon legnagyobb büszke palotatermébe, hol az ebédek szoktak lenni a fejedelmi darabantok kíséretében, néhány atyjokfiával együtt; beléptek a terembe; Dávid F.-et veje fogta kézen. A mint a lépcsőkön felhaladtak, tömérdek számu ember állott fel, mely a szomorú játék látására gyűlt össze. Nagy szorongás közt bajjal tudott a beteg férfi a fejedelmi szék közelébe jutni, a szenvedés és kimerültség miatt lábain reszketve állott. A fejedelem megszánta s széket adatott. Első tekintetre megrettentő volt e gyülekezet. Rómában lehet ilyent látni. De az Ur híveivel volt s őket megerősítette. A fejedelem egyedül ült, mások, mintegy törvényszéket formálva, fennállottak, kétfelől hozzá közel a főpapság, azok után a fő- és középnemesség, a nagyobb rész más vallásu, csak kevesen az unitáriusok közül. Az átelleni részen jobb felől három sorban a vádlók, kiknek feje volt Blandrata, balfelől a magyarországiháromságosak s a szász papok közül is sokan; Dávid F. és társai a kétféle papságtól körülvéve és mintegy bezárva. Kanczellár Kendi Sándor a fejedelem nevében előadta: „hogy mivel az Isten elleni káromlások tovább már türhetők nem voltak, hogy a veszélyes tanok mérgé mélyebbre ne hasson, az újítások tovább ne terjedjenek, fejedelmi tisztjének tartotta Dávid Ferencz urat eddig fogságban tartatni. Megtiltja, hogy más senki felhívatlanul a dologhoz hozzászólni ne merjen, mint a kik érdekelve vannak.“ Felállott Blandrata doctor, előadja, hogy ő kényszerítve van arra, a mit tesz. Éve mult már, mióta felszólította Dávid Ferenczet, óvakodjék újítástól s másokat is mérsékeljen, de ő

¹⁾ *Vivite felices, quibus est fortuna peracta,
Jam sua nos alia ex aliis in fata vocamur.*

nem hallgatott szavára, ezért kellett az eklézsia védelmére kelnie. Dávid F. halkán felelte: *Emlékezel-e, hogy már Váradon volt szó róla, hogy az ellenfelet eddigi érveinkkel meg nem győzzük s azóta lelkiismeretemen erőszakot tettem . . .* Mielőtt Blandrata szólott volna, a kancellár hallgatást parancsolt Dávid F.-nek. A fejedelem tudja — úgymond — hogy ő káromolta Istent és a Krisztust Kolozsvaratt a szószékből; nem hírből értette pedig, hanem az ő hitsorsosai, tanítványi, paptársai adták értésére újításait, azok vádolták őt, a kikkel ő egy gyülekezetben él. Kívánja tehát tudni vallását, hogy ne panasolja, hogy kihallgatatlanul íteltetett el. Dávid F. felállott — a mennyire ereje megengedte — s közelebb ment a fejedelemhez, hogy jobban hallja szavát. *A Méltóságos fejedelem láthatja — úgymond — hogy beteg és testben meg van törve; kezét szélhűdés érte, nyelve szólási erejét elvette, nem tud szólni, engedtesék meg, hogy veje feleljen helyette.* A fejedelem nem értette szavát, kérdé környezetétől: mit kíván? s azonnal megengedte. A kancellár kérdezte: „Igaz, hogy prédikációdban azt mondottad, hogy a Krisztust imádni nem kell? a kik imádják, annyit tesznek, mintha Máriát, Pétert s a meghalt szenteket imádnák?” Előbb Blandrata kérdésül akarta tétetni: Magáénak ismeri-e minap hozzá jutott irását? Feleletét senki nem értvén, veje felelt helyette. *A mit én irtam — úgymond, [mert mintha ipja mondaná, oly alakban folytak feleletei] — magaménak elismerem, de a miket mások hordoztak körül nevemben, azt magaménak nem tartom. Egyébiránt az még vita alatt van, a lengyel egyházak felelete nem jött el, az nem kérdés tárgya.* Blandrata megint sürgeti, hogy Dávid F. feleljen. Elkezdette, de érthetlen levén beszéde, ismét veje vette át a szót. *„Igen — úgymond — azt prédikáltam, hogy azon isteni tisztelet, a mely az Isten ígében parancsolva nincs, Isten előtt kedves nem lehet; Krisztus imádása a szentírásban sehol parancsolva nincs, tehát Isten nem kedvelheti. Ha nem a szentírás szavai alapján, de okoskodásnál fogva akarjuk kitalálni az okot, miért kelljen imádni, akkor azon okoknál fogva a Szentlelket is imádhathatjuk.* Míg a fejedelmi jegyző ezt megjegyezte, Blandrata gúnyosan mosolyogva közbe szólott: *Igen, a zsidóságra tértek.* Dávid F. erre alig érthetőleg felelte: *Doctor ur! te is e véleményben voltál kevés év előtt.* „Feljegyeztetett szavatok — mondá a kancellár, de ha tagadtátok volna, irásoddal s élő tanúkkal igazolhattott volna.“ [Mert ez alkalomra a fejedelem Kolozsvarról bizonyosságul sok értelmes hallgatóját és papokat is berendelt volt.] Blandrata ismét felszólalt. Tiltakozik a fejedelem és eklézsia előtt, hogy ő Dávid Ferenczel soha abban a véleményben nem volt. S ha lett, vagy ezt irásban tette volna, most visszavonja, megtagadja s jó lesz ha Dávid F. is ezt cselekszi. Erre veje erélyesen mondá: *„Azt nem teszi, mert nem szilárd férfit, de csak léha embert illet meg az egyszer kimondott szót elengedő ok nélkül visszavonni.“* Csendesedj le — mondá Blandrata — elveszted őt is, magadat is. Mire Trauzner megvetés hangján csak annyit szólott: *Legyen, a mit Isten akar!* Ekkor Blandrata azon tételeket említette fel, melyek köztök vita tárgyát tették; azokból — úgymond — s nyomtatott könyveiből képes ő bebizonyítani, hogy Dávid F. újító, s

olvasni is kezdette a Socini által Dávid F. műveiből s írásaiból összeállított tételeket. Trauzner közbe szólott: Nem tartozik a dologra — úgymond — a fejedelem nem kívánja tudni, melyiknek igaz véleménye, hanem azt: új-e az? Bizonyítsa be Blandrata ezt. Ez tagadta, hogy ne lenne szükséges azt tudni. A fejedelem csöndesen hallgatta vitájakat. Blandrata arcza meggyult s fenyegetőzni kedett. Trauzner boszantani kívánva őt s eltorzított arczot mutatva, így szólt hozzá: „*Doctor Ur! Mindketten a Méltóságos fejedelem ítélő széke előtt állunk. Ne fenyegetőzzél, itt nem fenyegetés, hanem törvény és igazság szükséges. Azon jogom van szólni neked is, a mi neked.*“ A kancellár szerényebb magatartást ajánlott Blandratának, s így aztán elolvasták, a mit akartak. Ekkor Trauzner ipja nevében, betegsége s kimerültsége tekintetéből védelme folytatásának holnapra halasztását kérte, annyival inkább, mert készülni nem volt idejük, atyjafiaikkal sem értekezhetek. Az ellenfél tiltakozott, végre az elhalasztás megadatott s hogy Dávid F.-hez bárki szabadon bemehessen, megengedett. Az ellenfél azért ellenezte az elhalasztást, mert meghallotta, hogy más napra nagy számú főnemes érkezendő be Gyula-Fejérvárra a Dávid F. vallásán levők közül s féltek a dolog rossz kimenetelétől.

Kiki szállására ment. Dávid F.-et a börtönbe vitték. Más napra nagy számú unitárius gyült össze, a véletlen esettől megdöbbenve. Tanakodtak a teendőkről, de nem tudták, mihez kezdjenek. Dávid F. égett és sorvadott az egyház sorsa miatt, de kislelkűség jelét perczig sem adta. A fő urak s atyjafiai hozzá mentek, kérdezősködtek tőle, ő akart volna nekik sokat mondani, de szava elhagyta; azonban mindenkint arra kért: „*hogy az ő esetén meg ne botránkozzék, akkor is ha őt elítélik: a világ meg fogja látni és valósággal tapasztalandja, hogy egy az Isten, a ki egyedül akar isteni tisztelettel imádatni. Ezen életveszélylyel járó dologban, a ki a viszonyokkal nem ismeretes vagy lelkiismerete rajta nem nyugszik meg, hozzá sorsát senki ne kösse, hanem lelkiismerete nyugalmát megőrizve békében maradni igyekezzék, míg az Isten jobb időket ad érniök.*“ A jelenlevők mindnyájan könnyeztek, de a bölcs és atyai tanácson megnyugodtak. Azok, a kikre bízott volt, előmutatták a könyveket és irásokat a korábbi évekből, melyekben számos hely igazolja, hogy akkor Blandrata is ugyanez elveket vallotta: a Radnóthon készült Parutha-féle katechesist, Sommer könyvét és többeket, s így felkészülve várták a másnapi vitanapot. Reggel hétkor már együtt volt a gyűlés. Dávid F. ekkor csak alig tudott felmenni a palotaterembe. Ő és a vele tartók kívánták, hogy a védelem egyenlő kedvezményeiben részesíttessenek az ellenféllel, de nem nyerték meg. Majd semmibe sem vétetett szavuk, de tiltakozván ellene, védelmüket egész kiterjedésében előadták, Blandratáról bebizonyítva, hogy évekkal ezelőtt ugyanazon nézeten volt. A kancellár a fenforgó bizonyítékokat, az idézett könyveket bekérte s kimenetelre őket felhívta. E közben városzerte mindenfelé szigorú őrizet rendeltetett, hogy a Dávid F. hitén levők közül senki ki ne mehessen. Trauzner sürgette, hogy az ellenfél is menjen ki, de a kancellár azt hozta fel ellene, hogy a vád körülmé-

nyeit nélkülök megállapítani nem lehet. Mielőtt eltávoztak volna, Dávid F. kérte Blandratát: *hogy álljon a feltételek mellett, várják be a lengyel és erdélyi eklézsiák ítéletét, ő, ha helyesebbre tanítják, engedni kész.* Blandrata kérdezte: megnyugszik-e aztán azon? Dávid F. késett a felelettel. Trauzner közbe szólott: *Eklézsiáink szabadok, országunk s a nemesség akaratától függők, nem függnék más országokéitól.* Ekkor Dávid F. azt felelte: *hogy lengyelországi jó emberek ítéletében megnyugszik s magát aláveti, csak hogy kéziratát küldjék vissza.* S akkor nem akar többet vitatkozni? kérde Bl. Dávid F. előre érezvén halálát — mondá: *nem, többé vitatkozni nem fogok...* Ekkor minden Dávid F. vallásán levők kimentek a palotából. Másfél óráig tartott a tanácskozás. Az utóbb bemutatott könyvek a helyzeten Dávid F. javára valamit változtattak; de miután Blandrata és hívei a nekik ítéletesen kiszabott lehető legrettenetesebb esküt tették le arról, hogy *ők soha e tanokat nem vallották, s Dávid F. újításainak részesei nem voltak,* azoknak bizonyító erejét esküikkel elenyésztették. Első, a ki megesküdt, Blandrata volt, utána Hunyadi Demeter s még mintegy 25-tön; ezeket követték a magyarországi trinitáriusok, a nagy-bányai papon kívül, a ki nyíltan megvallotta, *hogy e tanok már a nagyváradi vitán mind fenforogtak és akkor senki rajta meg nem botránkozott.* A szászok nem kívánnak szavazni, mert ők semmiben részt nem vettek, régi vallásukon nem változtattak. Végre az unitárius vallásu nemességre jöven a sor, ez kijelentette: *hogy ő Dávid F. nézetétől nem távozik el, s a Krisztus nem imádása és segítségül nem hívása mellett kíván megmaradni.* Utolsó volt a kanczellár, a ki a velők volt jezsuita, a fejedelem és maga nevében kijelentette, hogy ők Dávid F. tanát káromlónak és elkárhoztatandónak vallják.

Ekkor a kanczellár behívta Dávid F.-et s követőit; az ellenfél elébb kegyelmet kért számára, Blandrata pedig hozzá ment s őt megölelvén, fülébe azt sugta: *Ne félj, a fejedelemtől kegyelmet kérek számodra.* Dávid F. szánólag nézett rá s csak ennyit szólott hozzá: *„Eredj! eredj! végezd be a mit elkezdettél.”* Ez ölelést — mondják — sokan, sőt a fejedelem is Judás-csóknak magyarázta. A magyarországi papság nem kegyelmet kívánt adadni, de mint istenkáromló hamis prófétát Mózes törvénye szerint megöletni. *„Mi tégedet, Méltóságos fejedelem! mint az egyházi és világi törvények örét, hitveseddel, magzatiddal s minden maradékiddal, tisztünk szerint Jézus Krisztus, a rettenetes ítélőbíró elébe idézünk, a kit ő káromolt, ha őt életben hagyod.”* A fejedelem e vakmerő kifakadás hallására megrettent, s a kanczellár által ezeket nyilvánította: *„A Méltóságos fejedelem mindkét fél kérését meghallgatta, azon lesz, hogy megmutassa, hogy ekkora bünt büntetlenül nem hagy.”* Ezután Dávid F.-hez fordult s így szólott hozzá: *„A Méltóságos fejedelem az egész ügyet megértette, hogy te agyad tanácsát követve, az egyház beleegyezése nélkül ezen istentagadó, kárhozatos és hallatlan káromlásra vetemedtél s az ország törvényei ellenére újításokat tettél; ő Nagysága azért téged érdemed szerint megbüntetve például állít, hogy az másokat is hasonló örült újításoktól visszaretentsen. További határozatig*

pedig őrizet alatt fogsz tartatni.“ Ismét átadatott a darabantoknak, hogy őt ezek egy magára elvigyék. Senkit vele nem bocsátottak. A darabantok süvegével soká játsztak, lábukkal rugdosták, a mit egy kegyes Nicodemita atyafi adott neki vissza . . . Ez volt Dávid F. sorának végső kimenetele. A kanczellár kijelentette: *„hogy miután az átkozott tanok forrása be van dugva, gondoskodás lesz a kis patakocskák kiszáritásáról. is*“ Ekkor unitárius atyjafiaihoz így szólott: *„Látátok mi történt fejetekkel, Dávid Ferenczcel, ezen büntetés éri mindazokat, a kik e tudomány hívének fognak találatni.*“ Ezt mintegy feleletre felhívólag kérdezte, de azok vonakodtak felelni, akarák más napra halasztani; de a kanczellár felszólítá, *hogy feleljenek e kérdésre most és határozottan.* Ekkor Óvári Benedek felszólalt. *„Keserü — úgymond — a halál, de a lelkiismeret szabadságának utána teendő.*“ Még ki sem volt ez jóformán mondva, felkölt az egész nemesség, kérte a papság ügye elhatározását más napra halasztani; sokan nem tudták a dolgok állását — mondák — s püspöküket követték; adni kell nekik meggondolásra időt . . . . Neveiket felírták s így aztán elbocsáttattak . . . ! Nem írom tovább a pásztor megveretése után a nyáj eloszlását — így végzi e történet elbeszélét forrásom. Harmadik napja vala már e nyomoruságoknak, midőn a papok rendre egyenkint a palotában nyilatkozásra s nevek aláírása mellett Blandratához állásra felszólítottak. Mit volt tenniök? Az álnokok ujjongtak szivökben, az igazán érzők a kényszerűségnek magukat alávetették. ¹⁾

Az ítélet kimondása után harmadnappal ²⁾ Dávid F. a dévai várba ³⁾ vitetett holtiglani fogságra. Kolozsvári hívei váltig törekedtek megszabadításában, de foganat nélkül. Jul. 3. midőn a bíró Blandrata felhívására új plebánus választás végett egybehívta a száz választott polgárokat, kifejezve a Hunyadi Demeter megválasztása iránti felsőbb ohajt: alig volt három erre hajlandó, sőt *„mivel Dávid F. nem kevés ideig szolgálta a várost s megszabadulásáért a város nem törekedett, felkérték a bírót a tanácssal együtt, hogy kettőjüket küldjék el s a fejedelelemnél könyörögjenek, hogy életének kegyelmezne meg s örökségébe bocsássa vissza.* Az új plebánus választásra nézve elküldötték a város régi szabadságát, az erről való Uniot, kérték, hogy őket ne kötelezzék a püspök választásához. ⁴⁾ Jul. 5. a bíró és tanács Blandratának kis aranyos kupát küldött: *„hogy törekedjék Dávid Ferenczért a fejedelelemnél;“* 7. a tanács Kolozsvári Bálintot és Timár [Hertel] Gergelyt választotta: *hogy a szegény Dávid F. szabadulásáért a fejedelelemnél könyörögjenek; vittek ajándékba aranyos kupát.* A fejedelmet semmi meg

¹⁾ Defensio . . . . XLVII—LV. II.

²⁾ Schesaeus . . . . berethalmi beszéde.

³⁾ Rajza látható: *Magyarország Képekben* I. köt. 1867. 289. 1. Kőváry László: Erdély Régiségei- és Ritkaságaiban.

⁴⁾ Kolozsvár város 1579. évi eredeti j. könyvéből. A tanács és száz férfiak elébb vonakodtak megválasztani Hunyadi Demetert; később, mikor őt Blandrata a fejedelemmel megerősítette, jul. 20. szózatöbbséggel megválasztották.

nem lágyította. ¹⁾ Nem az volt a két Báthori célja. A jezsuita-rendnek Kolozsvárra betelepítése rég kiforralt tervök, ²⁾ abban Blandrata, Kendi Sándor beavatott részes s a valószínűség csak idő kérdése volt. A hit- és lelkiismeretszabadság e bátor harczosának útból el kellett háritatni . . . . Blandrata előtt a tér kiegyengettetvén: gyors munkához látott; jul. 2-ra Kolozsvárra zsinatot hívott egybe; szinte minden unitárius pap jelen volt. Eléadta, hogy ő a fejedelmet biztosította, hogy a papság az ő nézetei mellé áll, kérte, tartsák meg őt szavában. Eleinte vonakodtak, Blandrata fenyegetődött, s célta nem érve, cselhez nyult. Legalább neveiket írják fel egy papírra, hogy mutathassa be a fejedelemnek — kéré őket. Eléadott egy iratszöveget, mely szerint ígérk, *hogy a boldogult János király idejében kinyomtatott könyvekben foglalt tanokat aláírják*, kikötve, hogy a kik Isten igazságáról helyesb meggyőződést kívánnak szerezni, álljon szabadságukban. Megkésztették tehát: *Jézus Istenségéről, imádásáról, segítségül hívásáról és Krisztus országáról az új Hitvallást*, mely a következő:

I. Hisszük és valljuk, hogy a názáreti Jézus a magasságbeli Istennek egyszülött Fia, a szentírás helyes értelme szerint következő okoknál fogva: a) mert Szentlélektől fogantatott Máté 1. Luk. 1. b) megkenetett Szentlélekkel és erővel más emberek felett, a Szentlelket mérték felett vette Ján. 4. Zsid. 1. Csel. 10. Luk. 10. c) azon hatalomért és dicsőségért, mit az Isten neki teljmértékben adott mennyen és földön, miután feltámadott Rómab. 1. Filipp. 2. Máté 28. Efez. 1. Csel. 2. d) mert az Atya Isten az idő teljességében általa teremtett és alkotott mindent s őt nekünk üdvül és örökségül adta Efez. 1. 3. Kol. 1. 1. Ján. 5. Csel. 4. Rómab. 3. János 3., 5., 6.

II. Hisszük, hogy ezt a Jézus Krisztust tisztelni és imádni kell; mert az Atya mindent a Fiunak adott; Máté 11. s meghagyta, hogy őt hallgassuk, benne higyjünk, őt tiszteljük és imádjuk. Máté 3. 17. A bölcsesség és tudás minden kincsét benne rejtette el Kol. 2., hogy annak teljességéből mi is részesüljünk, Ján. 2. hogy tisztelvén a Fiut, tiszteljük az Atyát, hívén a Fiuban, higyjük az Atyát, mert a Fiuban az Atya tiszteltetik Ján. 5.

III. Valljuk, hogy Jézus az igaz Messiás, midőn a földön volt, adott s most is ad híveinek az ige és Szentlélek által minden lelki jókat. Tehát segítségül kell hívni; azért adott neki Isten minden jókat, hogy szükségünkben hozzá bizalommal járuljunk s benne reméljünk. Ezért van, hogy mikor a világra jött, sokan folyamodtak hozzá, kérve őt: *Jézus, Dávid fia, könyörülj rajtunk*. Máté 15. Márk 10. *Uram Jézus! vedd hozzád lelkemet* Csel. 7. De nem úgy hívatik segítségül, mint az Atya Isten, a kitől minden van I. Kor. 8. az imádás nem is azon formájával, a melylyel imádtatik az Atya t. i. *Mi Atyánk! ki vagy sat.*, hanem úgy, hogy bizonyosak vagyunk arról, hogy a mit Isten neki adott, abból nekünk bőven ad, a mint megígérte: *A mit nevemben kér-*

¹⁾ Kolozsvár város 1579. évi birói és városgazdai eredeti naplójából.

²⁾ Látható *Keresztény Magvető* XII. évfolyam 1—32 ll.

tek, megteszem. Ján, 14. *Szújat adok nektek és bölcsességet.* Luk. 21. *Örök életet adok neki.* Ján. 10. Nem olyan Közbenjárónk ő, hogy nekünk semmit ne adna, vagy ne lenne mit kérjünk tőle, mit várjunk s reméljünk, minthogy a mennyei Atyától mindent a végre vett, hogy mindaz mint tagjaira ránk szálljon.

IV. Azt is mondjuk a szentirással, hogy a Jézus Krisztus, a ki a mi fejünk, most is az egyház királya, híveit igazgatja Szentlelkével, uralkodik élők s holtak felett Róm. 14., sőt igazgat mindent hatalmának szavával Zsid. 1. Mert Krisztust azért adta nekünk az Atya, hogy hívein uralkodjék s nekik örök életet adjon, ő legyen egyedül ég alatt, ki által üdvözülünk Csel. 11. S bárha 1. Kor. 13. ez van: *A végezet akkor lesz, mikor a Fiu átadja az országot az Atya Istennek, mikor neki mindenek alávettetnek*, abból nem következik, hogy Krisztus most nem a mi Istenünk, királyunk s főpapunk, midőn ugyanott az mondatik: *Addig kell neki uralkodni, míg mindenek alája vettetnek*¹⁾. Hogy e hivatalos *Hitvallás*, Dávid F. thordai zsinaton kifejezett *hittani álláspontja* között a különbség könnyebben felfogható legyen, itt közlöm az ő *Jézus nem imádását* illető nyilatkozatát:

Sommernek Károlyi ellen irt s 1582. megjelent²⁾ művében közölve van Dávid F.-nek az 1579. ápril 27-ki [apr. 17-ki téves] thordai zsinati országgyűlésre fogságából beadott *Hitvallása*, mely a Krisztus-nem-imádás elvén nyugoszik. Ebben ő így szól: „Vallom, hogy Jézus, a megígért Messiás, Istennek Fia, nem természet szerénti, de tiszténél fogva való Isten [*Deus ex Officio*], a kinek tisztessége, dicsősége s hatalma az egyetlenegy Atya Istentől függ, a ki Fiát szavai és tudománya megtartása által kívánja tiszteltetni; élők és holtak ítélő birája, igazság mestere stb. a kinek hatalma van megnyitni és bezárni az élet könyvét . . . De ő nem az, sem egyenlő Isten az Atya Istennel, a mi pápistas vélemény . . . . Hogy uralkodik s jár közben az égben s hogy nem, a szentírás egymást felvilágosító helyeiből így egyeztetem: *Kérni fogom Atyámat, Más vigasztalót küldök, Az ember Jézus a mi szószólónk, Uralkodik és uralkodni fog.* Mint egykor a földön jártában, most az égben nem teszi azt, elvégezte akkor, mikor magát az emberiségért feláldozta. *Kérni fogok nem csak azokért, de a kik hisznek tanítványaim szavaiban s ez által én bennem.* Ez a Krisztus engedelmes áldozata, kérése, közbenjárása, ez az örök szövetség köztünk és az Atya közt, mit Jézus kötött. Ezért van, hogy imánkat Krisztus által juttatjuk Isten elé, nem mintha érettünk ő hajtaná meg térdeit Atyja előtt vagy szóval könyörögne. Ezek a szólamok pedig: *közbenjárni, kérni, könyörögni* s hasonlók a szentírás analogiája, nem pedig emberi gondolkozásmód szerint értendők. Mert a mindenütt jelenlevő Isten mindent lát és hall. Nincs szüksége közbenjáróra, hanem ez csak a mi vigasztalásunkért van, hogy az Istennek szentei, kiket megpróbáltatások érnek, Krisztussal, mint menyekben lakó fejökkel s általa Istennel

¹⁾ *Egyháztörtén. Emlékek.* I. Oklev. . . . xviii. sz.

²⁾ Láss róla: *Egyháztört. Eml.* II. Dávid F. irod. emlékei XL. sz. alatt.

való egybeköttetésökben erőt találjanak. Ha emberi szokás szerint vétetnék is ez, nem következnek, hogy Jézust imádni kell . . . . Szóval: a mit a szentírás Krisztusról tanít, elfogadom s neki megadom; de hogy az Atyával egy vagy egyenlő Isten legyen, az igazság ellenére nem vallhatom, s a teremtés, megtartás, tisztesség, dicsőség műveit, mik az Atyáéi, tőle elvennem s a Fiúnak adnom nem szabad, hanem a különbséget meg kell tartanom, hogy az legyen Isten, a kitől minden van, a Fiu pedig az, a ki által mindenek vannak az új teremtésben, váltságban, véres keresztje és halála által¹⁾.

Ugyan e zsinaton 24 tagu egyházi tanács állítatott fel²⁾ s a következő fegyelmi rendszabályok hozattak: „1. Senki a fenforgó vitakérdésekről s újításokról nyilván vagy magánlag vitatkozni ne merészeljen. 2. A papok a szószékben ne vitatkozzanak s a szegény népet haszontalan véleményekkel ne zavarják, inkább serkentsék a jó cselekedetek gyakorlására. 3. Prédikáció előtt az Atyához Jézus nevében való nyilvános imádkozásnál a *Mi Atyánk* tartassék meg; prédikáció végén, mikor a nép elbocsátatik, áldás helyett e szók mondassanak Pál 2. Thessal. 2. 16—17-ből: *A mi Urunk Jézus Krisztus pedig és az Isten, a mi Atyánk, a ki minket szeretett és adott örök vigasztalást és jó reménységet, kegyelméből vigasztalja meg a ti szíveiteket és eösitsen meg titeket minden beszédben és jó cselekedetben.* Amen. 4. Egy pap is helyét elcserélni vagy más helyet választani a superintendens és consistorium hire nélkül ne merészeljen. A consistorium igéri, hogy az egyház reformját rövid időn elkészíti és zsinat elé terjeszti³⁾. A jelen volt papság egy része meggyőződésből, a másik a helyzet súlya alatt meghajolva aláírta. Sept. 14. a superintendens tanácsgyűlést tartott s előterjesztette az általa Blandratával egyetértőleg dolgozott új egyházi rendszabályokat [*Disciplina Ecclesiastica*], melyekben az urvacsoara, a kisdedek keresztelése visszaállítatott s több gyökeres intézkedés hozott javaslatba. Az egyházi tanács elhalasztását kérte, hogy kiki megfontolhassa, újabb gyűlés napjául nov. 1. tüzetvén ki.

Az erőszak tényeinek e folytonossága megfélemlítette ugyan a tömeget, de a hit- és lelkiismeretszabadság vágyát s az igazság keresése szomját a szívekből ki nem irtotta. Dávid F. lelkének ható ereje megismerhető az *Új Hitvallás* több helyén, melyek sejtetik a szívek régi hitét s értelmök józanságának e rájok kényszerített formákból is kicsillámlását. A kedélyekben a forrongás még mind tartott, a mi új országgyűlési intézkedést tett szükségessé. Az 1579-ki octob. 21—24-ki thordai országgyűlés l. t. cikkében a fejedelem eléterjesztvén: „az országban naponként való innovatiót, a mi már ennekelőtte is sokszor meg volt tiltva, s mely ellen mostan is mind magános, mind egyházi személyek a suttogásoktól nem szünnék meg: végezték, hogy a kik innovatoroknak találtatnak, az elébbi törvények szerint büntettesse-

¹⁾ Lásd az előbbi helyen.

²⁾ *Defensio* . . . XLIV. levél 1. o. ld.

³⁾ *Egyháztörténelmi Emlékek*. I. Oklevelek . . . XIX. szám.

nek¹⁾. Ez jó alkalom volt Blandratának, hogy a lengyel eklézsiáktól a közte és Dávid F. közt fenforgó ügyben megérkezett feleletet elfogadtassa. Kiküldötték az egyházi tanácsosokhoz megolvasás végett, s midőn nov. 1-je elérkezett, az egyházi rendtartások tárgyalását mellőzve, ezt terjesztették elhatározás alá, s hogy elfogadják, a tagokat komoly szigorral figyelmeztették. Sztárai Miklós és Óvári Benedek voltak az elsők, kik aláírták, példájukat a többiek követték; csak hárman: Pictoris Máté, Udvarhelyi János és Erdődi András nem irták alá. Az egész egyház elfogadása végett következő évi vizkeresztnapra zsinat hivatott egybe, melyen 250 pap közül alig 16—18. nem irta alá, kiknek szigorú hallgatás parancsoltatott felőlük további intézkedésig. A körökbe 12 esperes választatott, kik az ekképen reformált egyház hűségére keményen megeskettettek s így a dolgok új rendje e zsinaton végleg megállapítatott²⁾.

Mig ezek folytak, mig Blandrata és Socini az országban az igaz unitárius érzést és tudományt a szívekből kiirtani igyekezett, Déva várában mindennap közelebb jutott sirjához az a nagy és nemes férfi, a ki ezeknek teremtője volt. Fáj, hogy élete e szomorú szakáról egyebet nem tudok, mint azt, hogy börtönfelügyelője — ki oda vitetésekor átvette — István tisztartó volt; de nemzetségnevére ennek sem találtam rá emlékiróinkban. Csak egy inasnak volt szabad hozzá bejárni, Királyfalvi Istvánnak,³⁾ a kiről azt írja a krónikás, hogy később ítélőmester [*Protonotarius*] lett⁴⁾. Ugy látszik ebből, a Báthoriak kedvelt embere volt. Róla fogsága ideje alatt és Kata lányáról, semmi följegyezve nincs. Ferencz fiáról Socini egy önvédelmi irata fennhagyta, hogy Bázelen is tanult s ő annak atyja halála után, a házuknál élvezett jótétemények viszonzásául egyszer 50 olasz koronás, máskor 50 magyar koronás aranyat küldött; Sandius azt írja róla, hogy az atyja védelmére irt *Defensio* című könyv irásában Palaeologus Jakabbal és Glirius Mátéval ő is részes⁵⁾; gyermekeiről annyi van följegyezve a kolozsvári 1579-ki tanácsi jegyzőkönyv egyik pontjában: „hogy Dávid Ferencz árváinak, az általa Theobald *Lector* lejöttére költött 73 magyar forint fizettesék ki“⁶⁾. A véletlen kedvezése, hogy Dávid F. foságban is fentartotta erős lelkének és meggyőződésének egy nevezetes emlékét, azon elegiát, melynek — a mint a hagyomány szól — két utolsó vers-szakát börtöne falára is fölirta. „Kétszer tiz évig szolgáltam — ugymond — a hazát s hívségemet sokszor bebizonyítottam. Ha kérded, mi a vétkem, miért jöttem hazám előtt gyűlöletbe? az, hogy egy s nem három Istent tiszteltem. Kegyességem, mely az Istent nem engedte sokszorosítanom, bűnömmé lett. Hogy a részek nélküli egészet szét nem osztottam, s a végest a végtelennel összezavarni nyelvem nem bírta; hogy a szülöttet félttem az örökkévalóval fölcserélni; hogy elmémet rabbá tenni, a

¹⁾ *Erdélyi Országgy. Emlékek*. III. köt. 1877. 143. l.

²⁾ *Defensio* . . . XLIV.—XLV. ll.

³⁾ *Keresztény Magvető* XI. köt. 194. l.

⁴⁾ *Krónika* . . . Kulesár István kiadása Pest, 1805, 43. l.

⁵⁾ *Sandius* . . . 59. l.

⁶⁾ *Székelly S. Unitár. Vallás Tört.* 106. l.

hamisat igazként hinni nem bírtam; hogy Sabellius átkos tanát nem követtem, s a megmérhetlent, a kit a mindenség befogni nem bír, egy szüznak méhébe zárni átaltam; mert tagadtam, hogy Isten gyermekként sirjon. éhezzen és szomjuhozzék, irtozzék a fájdalomtól s rút halállal haljon meg; hogy nyelvemet vakmerőleg, tiszta lelkemet hamisat szólva beszennyezni szégyeltem, — hogy az igazat kimondtam, a nemigazat tagadtam . . . Ezek az én bűneim, ez az én istentelenségem, ezek az én boldogtalanságomnak okozói. Ezért érdemeltem büntetést, a min a késő kor bámulni fog, melyről hiszem, hogy tisztább hitet fog vállalni . . . Mikor szünik meg az emberi ész a hamisságnak hinni? Mikor hagyja el a babona e földet? Mikor fogja a világ az egy igaz és nem három Istent a maga egyszerűségében tisztelni? . . . Adja Isten, hogy térjen vissza ismét az igazságban való régi állhatatosság, a földet igazgassa ősi jog és törvény! Mi most rabbá téve elménk józan sugallatát tévtanokat tartunk igaz hitnek . . .“ Dávid Ferencz, az ártatlan vértanu — így végződik a hagyomány — a dévai börtönben e szókat szokta magában mondani: „A pápák kardja, a kereszt s a halál képe — semmi nem fogja az igazságot útjában feltartóztatni . . . Azt irtam, a mit éreztem, s a mit érzék, bizó lélekkel igazán hirdettem. Meg vagyok győződve, hogy az én vesztém után a hamis igehirdetők tanai össze fognak omlani“¹⁾).

Déva vára komor falai közül, ez volt az utolsó élő hang, melyben azon nagy szellemnek még e földön léte nyilatkozott, mely egész életét a legnehezebb dolog, az Istenség eszméje kitanulásában töltötte el, mely mint egyházi szónok új és ragyogó eszmékkal, mint író örök becsü művekkkel, mint közügy embere úttörő munkákkal, miveltség- és szabadságterjesztő merész tettekkel jelölte meg azon pályatért, melyen 69 év alatt áthaladott. Maghalt 1579. november 15. Az őt e bús szállásra befogadó István tisztartó vitette ki s tétette örök nyugalomra²⁾, a városon kívül egy messzi ellátszó római kő mellett.³⁾ Possevinus jezsuita író s szerzetének kolozsvári Collegiuma felállításában a Báthoriak híve, ezt írja haláláról: „Őt végnapjában örület fogta el, s az ördögök előtte megjelent nagy csoportjához így szólott: „Ime, kik várnak rám, mint utazásomban kísérőim!“⁴⁾ Ezt mondta vagy hasonlót e rend Ariusról, Cerinthusról, Lutherről, Hussról s minden keresztény századok nagy emberéről. Ellenkezőleg Dávid F. élete olyan volt, hogy bár agylázás betegségben halt el, inkább illik rá Virgilnek ama szép mondása: „Ő, mint a tenger kőszála, meg mozdíthatlanul áll. Mig oldalait a körül ordító vizhullámok irtoztató robajjal verdesik, ő saját erőszála által szilárdan tartja fenn magát. A körülötte levő szirtecs-

¹⁾ *Egyháztörténelmi Emlékek*. I. Oklev. s rok. tárgy. . . . xvii. sz. [A végső két vers-szak látható az előszóban].

²⁾ *Keresztény Magvető*. xi. köt. 194. l.

³⁾ *Erdélyi Múzeum Évkönyvei* iv. köt. 1866—61. 99. l.

⁴⁾ *Atheismi* . . . 97. levél 2. old.

kék és habtól tajtékzó kiálló helyek reszketnek és az oldalaihoz verődött hinár visszalökődik . . . ¹⁾

* * *

Összevonom a mondottakat. Mint a kép fény és árny: ugy az ember egyénisége és élete szép és rút egybevegyülése. Mily arányban volt Dávid Ferenczben a kettő? Elmondom, én hogy látom. Mi jót tett? Miben vezette a szép és igaz isteni világa? Mily hasznos tetteket mutat élete? Uralkodó érzése szívének az Isten iránti szeretet, a lelkét egészen eltöltő gondolat annak nagy eszméje megértése, erős hit és igaz keresztény vallásosság. Ennek hiánya, lankadása vagy megváltozása benne nem volt észrevehető. A vallásnak az emberiségre s nemzetére áldásos befolyását és szükségét senki, soha igazabban mint ő, fel nem fogta, nagyobb bensőséggel, erősb meggyőződéssel nem hirdette. A hit- és lelkiismeretszabadságnak rettenthetlen bajnoka volt. Kinek adott Isten jogot mások lelkiismerete felett? Ezt kérdezte üldözőitől s a türelmetlenkedőktől. A világ leggondolkozóbb fejeinek az volt eleitől fogva véleménye, hogy a hitre senkit sem lehet kényszeríteni. Erasmus ez elvét vallotta: „Nem vagyok bírāja senki lelkiismeretének, sem ura mások hitének.“ Ezt fejezte ki Luther kérdése: „Azért üztük el az urakat, pápát és püspököket, hogy náluknál kegyetlenebb tyrannusokat kapjunk?“ „Az érzékfelettiekre csak egy ismeretforrásunk van — mondja egy német bölcsész — a hit.“ A hit Isten ajándéka, azt senkiben megtámadni nem szabad; a ki teszi, Istent bántja meg vele — ez volt jelszava. S én összes munkáiban kétszer láttam ettől némi elhajlást: a széki zsinaton Stancaró, egy polemiajában Károlyi Péter ellen. Az egyházak és confessiók szabadságát védte minden megtámadás ellen; mert az — szerinte — saját nemzete politikai és vallási szabadságát és függetlenségét is előmozdítja. Erdélyben mindhárom reformált vallás törvényesítését ő vívta ki. Ezt tőle elvitatni nem lehet. De ebben Bullinger, Judae Leo és a svájczai egyház nyomdokain indult el. „Aláírtuk és elismertük — így szóltak ők első megalakulásuk alkalmával — aláírásunkkal az első helvét hitvallást; de az által nem akarunk minden egyháznak egyetlennegy hitrendszerrel elébe szabni, mert mi semmi mást nem ismerünk el, mint a szentírást. Mi mindenkinek szabadságára hagyjuk, oly szólásmóddal élni, melyet egyházára legüdvösebbnek hisz. Védjük egyesek hitszabadságát s a meggyőződés jogát a közönséges hit alapjára fektetjük. Nem hiszünk többet, mint a meny-

¹⁾ — — — — —
 Illa velut pelagi rupes immota resistit.
 — — — — —
 Ut pelagi rupes magno feriente fragore,
 Quae se multis circumlatrantibus undis
 Mole tenet. Scopuli nequicquam et spumea circum
 Saxa fremunt, laterique illisa refunditur alga . . .
Virgilius. Æneid.

nyit a szentírásban találunk. "A mi egy hitfelekezet egyházai közt jog s igazság, külön hitfelekezetek között is annak kell lenni. A vallásban az idealismusnak volt képviselője mint a bölcsészetben Kant és Lessing a XVII. században, a mostaniban Strauss és Schleiermacher a theológiában, avval a különbséggel, hogy az elsőket két, az utolsókat három századdal előzte meg. A rationalismus elve az ész fensőbbisége minden — még a revelatio felett is — mondja egy protestáns író. A mult század közepe óta új irány jelei mutatkoznak magasabb tájak: az eszményi, a bölcsészi, az isteni felé! Ha ezekben most érdem ez, Dávid F.-ben századokkal ezelőtt sem lehet bűn. A vallási rationalismus ellentéte a supernaturalismus, a vallási szabadelvűség az orthodoxia. Az utósó a confessionalismus sánczai közé huzódott vissza, s ott védi magát; az elsőnek az újabb theológiával való harca hosszas lehet, de kimenetele aligha káros lesz a civilisatio ügyére. Mindkettő jogosult ma: miért kellett jogfosztottnak lenni az ő korában? Dávid Ferenczet a szív valódi és mély beusősége, a léleknek és értelemnek ritka nemessége jellemzi. Ez oka, hogy soha egy reformatorban is — Melanchton sem véve ki — nagyobb türelmesség nem lakott, mint benne. Krisztus ez elvét hitte s követte: Valaki gyűlöli az ő atyjafiát, gyilkos az, és tudjátok meg, hogy egy gyilkosnak sincs önmagában megmaradandó élete. [Jézus apost. I. levele III. r. 15. v.] A leggonoszabb fajtája az embereknek, a kik azt hiszik, hogy semmi sem helyes más, mint a mit ők gondolnak, hisznek, szólnak. Szinte tiz évig volt nagy befolyása János király udvarában, s nincs egy bebizonyított eset, hogy valaki nézeteért üldöztetett vagy megtámadtatott volna. Nem szennyezte be a vallásos türelem e szép korszakát vér, nem száll rá és utána átok. Büszke lehet rá a kis Erdély. Melyik ország képes ilyet mutatni fel? Franciaországnak meg van párizsi vérményegzője, Spanyolorzágnak Inquisitiója; Florencz megégettette 1498. Savanerolla Jeromost, százada legnagyobb theologusát, Genf 1553. a lángkelkü Servetot, Bern 1566. Gentilének fejét vétette, Zürich 76 éves korában üldözte el kebeléből Ochinit, elébb neje s gyerekei, végre ő is bujdosásban halt el; Németország 1415. Huss Jánost, 1572. Sylvanus János heidelbergi püspököt, a római Inquisitió 1585. Palaeologus Jakabot égéttette meg. Magyarország unitáriusoktól lakott részében ilyen nem fordult elé. Dávid F. irtózott a vértől, mint Luther. „Kijelentette előttem — írja Melanchton egyik barátjához irt levelében — mennyire irtózik a kegyetlenségtől s feje és hire veszedelmével mindig ellene szegült a vérszomjas doctorok új sectájának.“ Rogeard gyönyörű párhuzamot von Fenelon és Bossuet között. Az első a haladás előbajnoka, katolikus, de nyílt őszinte szellem, a ki nyomozza, követeli az igazságot, előkészíti a XVIII. század eszméit, sőt azt megkezdi; a philosophiában az egyszerűséget, irodalomban az igazságot, politikában a méltányosságot, vallásban a szabadságot vallja és hirdeti; püspök, kit dicsérni lehet, erényei fényesek és kevés árnya van; uralkodó tulajdona a szeretet. Ellentéte Bossuetnek. Ő szelid, Bossuet erőszakos, ő kegyes, B. kegyetlen, ő türelmes, ez hit-

üldöző, ő kibékülésre kész, B. harczias természetű s engesztelhetlen; jelleme tiszta, hajthatlan, B. hajlékony; ez olyan, a kinek szeméből sugárzik a szeretet, finom és nemes, Bossuet ellenkező . . . Tökéletesen hű jellemrajza Dávid F.-nek és Meliusnak. Minden vonás talál rájuk. Nem tudnék igazabbat adni róluk . . . De mindenek felett bizonyítják Dávid F. türelmességét hivatalos iratainál használt pecsétei. Ez meglepő, sőt egyetlen a történelemben. Az első egy paizs középpontjába helyezett halmon álló husvéti bárány, zsineggel nyakához akasztott, jobbfelé hátradülő zászlót tart, melynek nyeléből a zászló első részénél kereszt emelkedik magasra. A paizs fölött négy betű S[IGILLUM] T[RASYLVANORUM] V[NITARIORUM] M[INISTRORVM] = az erdélyi unitárius papság pecsétje; a paizs két oldalán a felső részen van két betű F[RANCISCVS] D[AVIDIS] = Dávid Ferencz. A bárány Krisztus emberileg kifejezett jelképe, a kereszt szenvedésének ábrázolója. Ha meggondoljuk, hogy az unitáriusokat a r. katolikusoktól leginkább a keresztről való hittan, mint a háromság jelképes kifejezése választja el, lehetlen meg nem hajolnunk Dávid F. szabadelvű hitbuzgósága előtt, hogy ő, a ki a háromság ellen oly megátalkodott harczot vívott szószéken és irodalomban, nem tartva hívei megbotránkozásától, nem a katolikusok megrovásától, mint unitárius püspök, annyira tolerans, hogy e vallásával homlokegyenest ellenkező pecsétnyomót használta ¹⁾. Másik pecsége egy római intaglio, alakja tojásdad, a köbe vésett idom férfi alakot mutat, arcza szakáltalansága s keresztbe helyezett lábai az ifjabb római férfi istenségek közül Hermet [Mercuriust] gyanítatják; szemben eléfelé áll, fejével kissé jobbra fordulva, baljával oszlopra támaszkodik, jobbát csipőjére helyzi; baljában kigyós bot, jobbában erszény. Hermes attributumai. Legyen oka classicismus és régészet iránti hajlam, vagy valamely rá nézve kedves dolog emléke; sőt ha véletlenség vagy divat is: az a tény, hogy egy oly puritán egyház püspöke használta, minő az unitárius, s a mily buzgó hitében Dávid F. volt — minden esetben fölemelkedett lélekre mutat ²⁾. Ugy látszik, ebben Kálvin lelkével találkozott gondolatja. Ő azt mondotta: az a nem-keresztény, a ki a Jupiter szobra előtt tette meg áldozatát, épen azt imádta, a kit mi mennyei fény által felvilágosítottak tisztelünk.

Irodalmi munkásságát s szónoki erejét méltattam. Csak utóbbi tekintetben jegyzek meg annyit, hogy róla is elmondható Neander ama szintoly szép, mint igaz szava: „a szív teszi a valódi hittudóst“ [*Pectus est, quod Theologum facit*]; az ő beszédeit s műveit is bizvást mondhatni a szív theológiájának. Ő a protestantismus háláját érdemli a katholicis-

¹⁾ Debreczen város pecsége is némi módosítással ez. Hihető, hogy Dávid F. akkor vette fel, midőn még hitte a magyar eklézsiáknak a kereszt megtartása mellett egyesíthetőségét. Dávid F. pecsége zöld viaszba van nyomva s négyszögű papírral fődve.

²⁾ Leírása az oklevéllel együtt közölve volt *Sárospataki Füzetek* 1859. VIII. füzete 779—780. ll. Mindkét pecsét rajza látható: *Egyháztört. Emlékek* után a KÓRAJZOK III. IV. száma alatt.

mussal szemben folytatott bátor harczaiért. A protestántismus törekvési célja nem a hierarchia, de az egyetemes papság. Ez mint ideál lebeg a mai legfelvilágosultabb reformátusok s evangélikusok előtt. Dávid ezt már 1578. valósította. Egy kitünő theologus így jellemzi a csaknem letelt két keresztény évezredet. „Péter kora a zsidó, Pálé a pogány, Jánosé az egyetemes kereszténységé.“ Az első letűnt, a második közeledik a letűnéshez, az utolsó elkezdődött. Ebben fog a protestántismus lényege egész teljében nyilatkozni. „A protestántismusnak nem áll érdekében, — mondja Schenkel — hogy a rá szállt hagyományos állapotokat minden áron fenntartsa; a legnagyobb erőfeszítéssel küzdött épen azért, hogy a multak tételei- és intézményeitől megszabaduljon.“ Dávid Ferencznél e zászlónak és jelszónak hívebb bajnoka nem volt. Neki érdeme, hogy Meliust és társait a háromság tulhajtásában mérsékelte. Ők valóban eltértek hitalapítóik elveitől s első tiszta hitrendszerétől. Ő azt mondotta: „Az Isten felséges s méltóságos fogalom, mint a Szentháromság.“ Luther soha nem imádkozott a Szentháromsághoz, hanem mindig a Krisztus által az Atya Istenhez. Biblia fordításából kihagyta János apostol 1 levele v. r. 7 versét — Pázmány szerént ezt a drága gyémántot, melyre a régiek Arius ellen hivatkoztak ¹⁾ — Hárman vannak, a kik bizonyosságot tesznek a mennyben: *Atya, Fiu, Szentlélek és ez három egy.* A nagy nevü érseknek — úgy látszik — a tévely becsesebb volt az igazságnál. Zanchi Jeromos strassburgi egyetemi tanár 1551. apr. 5-ki székfoglalójában ez elveit mondotta ki: „Én mint theologia tanára Isten igéjét tisztán, lelkiismeretem s a szabad vizsgálódás szerint magyarázom, azt értve az alatt, hogy sem egyik, sem másik doctor tekintélyétől nem függök; mert épen az emberi tekintélytől való függésből származtak az egyházban a szakadások, eretnekségek: egyik Zwinglinek, másik Kálvinnak vagy Luthernek mondta magát... Mindennek a szentírás, a hit e legfőbb sinormértéke szerint kell megpróbáltatni. Ha Kálvin inkább egyezik a szentírással mint Luther, akkor ez hallgasson, ha ez inkább mint Zwingli, akkor Zwinglinek hell hallgatni.“ Szolgáltattott e valaha valaki ékésszólobb bizonyosságtételt Dávid F. mellett mint Zanchi? ... Kálvin Párisból menekülésekor Angoulème környékén egy barlangban tartott beszédek s bujdosásában avval kezdette; *Atyámfiai! keressük az igazságot; Katechismusa I. pontjában azt tanítja, hogy egyedül a szentírást kell követni, minden vegyítés nélkül; a 6-ban: egyedül Istent kell segítségül hívni, a Közbenjáró által.* Tanított e egyebet Dávid F. ... S mit nem követtek el vele Kálvin magyarországi követői? Őt is Ariánusnak gunyolták Spondanus és Bellarminus azért, hogy a könyörgés ezen formájáról: *Szentháromság, egy Isten! könyörülj mi rajtunk* — azt írta, hogy neki nem tetszik, barbárságot árul el. Institutiójában pedig így írt: *Vajha a háromság név eltemettetnék!* Gentile elleni egyik polemiájában így okoskodik: *Ha Isten önlényét közölte a Fiuval, vagy egészen tette vagy csak részben: ha részben, fél*

¹⁾ Kalauz . . . 294. 1.

Isten, ha egészben elenyészett az Atyában. Strauss azt mondja: „A názáreti Jézus személye és az Isten világbeli megtestesülése, egysége és összessége lehetlenség. Krisztus helyére az emberiség lépett, homlokán diessugarakkal körülárasztva“ . . . Avagy nem ezt és az előbbieket hirdette és tanította e háromszáz évvel ezelőtt Dávid Ferencz más alakban? S mégis mily harczot vívott ellene öt-hat ország tudósa! Mennyit üldözte Melius! Hányszor el akarák veszteni ellenei! S hogyan semmisíték meg elvégre is — az igazságért!

Egyházában a tanügy terén való hatásáról is említettem néhány jellemző vonást; még csak a papság iránti lelkes gondolkozását kell ismertetnem, hogy lássék meg, mikép minden kezébe vett kérdésnél annak mélyéig, gyökeréig hatott. „Munkálódjatok — így szól híveihez egyik műve ajánló-levelében — azon, hogy legyen hív pásztorotok, ki mind tudományban, mind kegyes életben próbált legyen. Hallgassátok ezt szorgalmasan és kívánsággal, s mivel nehéz megítélni: kinek van igaz tudománya, kinek nincs? e jelekről megismerhetitek. *Először*: valamit mond és tanít, nyilván az Isten igéjével bizonyítsa, s ha minden tanítása a hitnek ágazatja szerént [*Apostoli Credo*] van, jó; de ha közönséges emberi cselekedetekhez ragaszkodik s az irás magyarázatokból igaz ítélet nélkül mindeneket beveszen, akkor semmi igaz fundamentuma nincs s a biblia irását sem tudja. Az ilyet igaz munkásnak és a tanításra méltónak ne véljétek lenni; mert törvényünk van, hogy a törvényre és a testamentumra siessünk. *Másodszor*: meg kell látni, miképen rendezte a maga életét és a házában valókat; mert miképen igazgathatja Isten egyházát, a ki a maga háza népére gondot nem visel? Az efféléket Pál apostol alábbvalónak mondja a hitlennél. *Utolszor*: szükséges, a mi mindenekre néz, hogy hitének bizonyoságtétele nyilván legyen, hátravetvén minden disputatiót s haszontalan vitelkedéseket, hitét mutassa meg jó cselekedetekkel, és a hit olyan legyen, mely — mint Szent Pál szól — szeretetnek általa cselekedjék s mértékletessége az emberek előtt nyilván legyen; cselekedeteiben legyen emberséges és kövesse az igazságot megtartván az igaz hitet és jó lelkiismeretet.“ Lehet-e ma is mást és többet ajánlani egy keresztény papnak?

Árnyul hozzák fel sokszori vallásváltoztatását.

Luthertől kezdve minden reformátor ellen szól ez. Sok vagy kevés vagy egyszeri? az elvre nézve mindegy. Megrovást érdemel, ha önérdék az indok, de nála nem ez volt. Őt az igazság bűbája vonzotta tovább és tovább, magasabbra és magasabbra, föl a tisztultabb spherák körébe . . . Legyetek tökéletesek, mint mennyei Atyátok tökéletes — ez volt a hívogató szent szó, mely őt csábította. Őt a nagy és szép eszmék ragadták meg; ezek érvényesíthetése vezette dicsőségről dicsőségre, de egyszersmind veszélyből veszélybe. A sors sok keserű pohárát kellett ezért kiürítenie. Többször életét kockáztatta. S az oly küzdés — mond egy nagy német theologus — melyben az ember mindenét veszélynek teszi ki, elkészülve a halálra is, ez a vallás küzdése. Az önfeláldozás ez öröme, a győzelem ezen bizodalma az elaljasodás és

életunottság korában — ez a hit hatása! Ilyen volt a Dávid F. küzdelme. Ezt a hitet bírta ő. Kálvinnak érdemül hozza fel Beza, hogy következetes volt, elveiből egyet sem vetett el. Nizárd azt jegyzi meg rá, hogy ő középszerűségnek tekinti, ha valaki mindenben mindig a régit tartja meg. Ez elvet követve Kálvin sem lett volna reformátor, s Krisztus testét és vérét ma is úgy ennők és innók, mint a kapernaiták. A rossz vagy hamis elvről le kell mondani, a megismert igazságot elfogadni, ez a valódi ész sajátása... Vádolják Krisztus felőli tanaiban ingadozással. Ő nem ingadozott, haladt a haladó koreszmékkal. A ki figyelemmel áttanulmányozza összes írásait, megtalálja benne azt az alapeszmét mindenütt, minden időben, néha mintegy fátyol alatt sejtetve, leplezetten, máskor nyiltabban és nagyobb világossággal, egyszer az alig felismerhetésig elhalványult szinezéssel, máskor a megszólalásig kidomborítva — a korlátoló viszonyok, törvények és előítéletek mértéke szerint — mindig ugyanaz teszi az ő gondolatai magvát. Sokszor vaskényszerűség nyügei közt mozog. Lesve lesik ajkáról minden szavát, zajongó nép veszi körül, fogaikat csikorgatva fenyegetik. A háttérben feltűnik a számára elkészített kereszt. Ilyenkor jól meg kell gondolni a legbátrabb reformátornak is szavait. Késni kell tudni s bevárni az időt, kilesni az alkalom kedvezését. Nem annyiban ő volt ingadozó, mint a helyzet kedvezőtlen. Megtörténhetett vele is, a mit Pázmány Kálvinnal mondat Jézusról. „Krisztus beszéde — írja műveiben Kálvin — sokhelyt illetlen és éktelen, bizonyítása gyarló és erőtlen; hirtelenségből olyakat mondott, melyeket vissza kellett vonnia. Egyébiránt — mondja Pázmán — Kálvin a tridenti zsinat gyülekezetét is barmoknak, skofiumos szamaraknak, bolondoknak, disznóknak nevezte.“¹⁾

Mondják, hogy vallása Áriusé. Tévedés. Szerinte Krisztus mindenekelőtt, semmiből született. Az egy-isten-eszmén, kívül nincs Árius és Dávid F. között közös... Possevinus Luthert is Ariánusnak mondta, Pázmány annak Kálvint, Luther reformatioját deformationak s a protestáns biblia fordítókat pibékeknek. Nem az igaz, a mit mondanak. Mondják őt Sabelliusnak. Ez is Istent egynek, de Jézust nem-születettnek [*ingenitus*] tartotta; Samoseta Pálnak, a ki mind a három isteni személyt egynek, az Atyának hitte s Krisztus öröktől fogva valóságát tagadta; Cerinthusnak, Ebionnak, a kik szerint Krisztus csak ember s a kik tagadták az ő feltámadását; Photinusnak, a ki szintén Sabellius és Samoseta nézetét vallotta, a miért az Ariánusok őt száműzésre ítélték... S kik tették ezt — kérdi egyik művében Dávid F. Az új Platonikusok szentiráson kívüli tanainak vak követői. Mik ezek? „Csak egy az Isten — mondják ők — Egy a legfőbb Isten, a ki magától való; azután van az ész, [*Mens, verbum, imago, filius Dei*]. Az egy nem szorul az észre, ez igen arra. Az ige = *mens* az első teremtmény, a teremtés magva [*germen*] isteni, de alsóbb Istennél, mert lénye van, második ok, Istennek alávetve... Ime honnan

¹⁾ Kalauz . . . 309., 311. ll.

való szent János evangéliumának 1-ső része 1-ső verse. A III-ik század e világi bölcséletén épült fel a háromság mesterséges alkotmánya. Simmler Josiás őt felvilágosult Servetusnak mondotta s mások másnak. A mint a régi századok theologusainak hitrendszeré az övével nem egyezik — a kiktől ő egyes elveknél egyebet át nem vett — s arról nevezni őt helyesen nem lehet: úgy Serveto hitelvei és tanai elfogadása, kifejtése, pótlása s egy concret és positiv hitvallásban megtestesítése dicsőségre válik neki, barátainak és követőinek. Mondják, hogy tanait Socinéből vette, hittudománya, vallása Socin-vallás, átalában az unitárius vallás=Socinianismus. Ez téves állítás. Laelio Socini 1562. halt meg, írva igen, de nyomtatásban hittani elveit hátra nem hagyta, Dávid F., azokat nem is ismerte, mert vele érintkezése nem volt. Öcse Fausto Socini 1539. született, tehát nagyon ifju volt még, mikor Dávid F. saját hitvallását kifejtette és megalapította. Mikor őt Blandrata 1578. Erdélybe behívta, 40 éves korában két-három kisebb műve s egy pár vitája volt. Hogyan vehette tőle vallását Dávid Ferencz? 1566-tól kezdve ez *Emlékirat*-ban összes hitvallása látható. Socininak Dávid F. halála évéig Erdélyben sem tanait, sem hitrendszerét vagy confessióját nem ismerték — a mi nem is volt. Husz, harmincz évvel később irt egy lengyel confessio-töredéket [*Fragmentum*], egészet akkor sem; hanem irt nagy számu, különböző nevű és című theologiai műveket, irt polemiai iratokat szabad gondolkozásu, hirneves tudós és nagylelkű férfiak ellen Blandrata, Báthori István lengyel király s mások felkérésére s céljait szolgálva — tiszteletdíjért — a miket azok kiadtak. A mely czáfolatot Palaeologusnak Dávid F. melletti védiratára s a *polgári hatalomról* irt műve ellen irt, Blandrata és Báthori István jutalmazták meg. Fen van emléke ennek Berzeviczi Mártonhoz irt köszönő levelében. A lengyelek 1603. megbízták volt, hogy Paoli Gergely által irt első katechesisöket Statorius Péterrel dolgozzák át; elvállalta, de teljesítésében 1604. történt halála meggátolta s a legelső lengyel katechesis, lengyel nyelven 1605., latinul 1609. jelent meg¹⁾. Ez a Crellius és Schlichtingius-féle hitvallás. Megfoghatlan, hogyan ragadhatott rá Fausto Socini neve . . . Servetotól tanult Dávid F., de egyik Socinitől sem. Fényes név, nagy irói tekintely, egész Európában híres theologus volt már ő akkor, mikor Socini Fausto irói szárnyát Bazelben próbálgatta. Az unitáriusok egy roszakarója rájuk kiáltotta a *Socinianus* nevet, ezeken után mondták, míg végre alap és ok nélkül rajtok maradt.

Dávid F.-nek nem kellett utánzónak lenni — neki önereje volt. De a helyzet is kényszerítette. Láttuk, hogyan ragadták ki őt — mint saját vallomásuk szerint egyházukban egyetlen arra hivatottat — az ismeretlenség homályából azok, a kik 1555. a széki zsinaton a Luther-álláspont védőjévé tették s első művét megiratták. Azóta, mint a légben zúgó szél üzi-hajtja a felleget, miképen az örvény vészesen vonja magához, sodorja megragadt tárgyát: Dávid Ferencznek Erdély

¹⁾ *Jo. Andr. Schmidl . . . Programma de Catechesi Racoviensi . . . Helmstadi. 1707. 1. 1.*

reformatiója felzajdult árjától félre vonulni nem lehetett soha; nem is tette, de többnyire ura a helyzetnek — a haboknak most sima, az ég pompáját csöndes ragyogásban vissza tükröző, majd iszappal, szeméttel és romokkal rakott felületén haladt tovább, s mindig tovább — egészen a bús tekintetű Déva sziklavaráig! „A nagyság kérlethetlen végzet — róla is mondotta Renan, a hirneves francia író — melyet nem lehet kikerülni. Ha nem felelt meg a gondviselés által kijelölt hivatásának, bűnhödni fog abban, a mit elmulasztott, a vágyakban, melyeket nem teljesített, a reményekben, miket nem valósított s főleg azon kimerülésben, mely az erőnek parlagon hevertetésében a meddő erőlködéssel jár.“ Dávid F.-ről nem mondhatni ezt. Ő minden helyzetében, az események minden fordulata közt missióját híven, nyíltan, hősieles elszánt-sággal, a kereszténységnek és honának hasznosan teljesítette. Épen ezért meglepő és megfoghatatlan, tisztelt hazafiaktól, mély tudományu, okos férfiaktól hallani, hogy az ő munkáinak koronája, az unitárius hitvallás, ha Magyarországon győz és elterjed vala, ez az országra és magyar nemzetre veszélyt hozott volna, nem lévén az európai országokban szövetségese. En e kérdés elvi vitatásába nem bocsátkozom; mert hogy mint alakult volna Magyarország és a magyar nemzet jövője, ha Dávid F.-et főként a reformált papság egész életén át nem üldözi, megöletni nem igyekezik, hanem nagy talentumát, bámulatos tetterejét és népszerűségét egészen a vallás, tudomány, irodalom és a haza s nemzet javára és előmenetelére hagyja hasznosítani, — míg e helyett legjobb erejét egy évtizednél tovább maga és egyháza kényszerű védelmezésével megsibbasztotta — s ha őt holtigtartó fogságra ítéltetve, meg nem semmisíti — ezt tudnunk nem lehet. Azt is hiszem, hogy ez igénytelen *Emlékirat* átolvasása e kérdéstről eddig volt nézeteket egyben másban tán megigazítja, s az igazságnak szóval és írásban vitatását fölöslegessé teszi; de kettőre megjegyzést kell tennem. *Egyik* azon állítás, hogy a protestantismus fenmaradását biztosító békekötéseket és törvényeket csaknem egyedül reformátusok és kálvinisták vívták ki. Ez tévedés. Ezeket kivivta a kard és kopja. Ezt pedig azon időben 200,000-nél több székely és magyar unitáriusság ifjai és férfiai viselték, a kik az erdélyi fejedelem hadi zászlói alatt mindig ott voltak; csak a harc s egy századig tartott küzdelme a református nemzeti fejedelmeknek s egy más századra terjedt nyomása és térítése a r. katolikus osztrák házból való uralkodóknak volt képes e számot a mult század végéig 40,000-re fogyasztani. *Másik*, hogy az unitárius Magyarországnak nem lett volna a katolikus Európában szövetségese. Ennek ellene bizonyít a görög keleti vallásu Oroszország s a mohamedán hitű török állam, melyeknek mind e napig keresett a barátsága. Lett volna csak politikailag egységes, gazdag, művelt és erős unitárius magyar nemzet, lettek volna szövetségei mint amazoknak. Melius eljárása ezen vélt politikai értéke nem igazolja saját nemzetbeli paptársa elleni vérszomjas indulatát, mely azon időben csaknem egész papságának mintegy jellemébe ment volt át. Mi történt volna akkor, ha II. János [Zsigmond] első felhívására 1567. Dávid Ferenczet lefejezteti, vagy megégetteti? Örvende-

nének-e védői Magyarország története e sötét lapjának? Lemossa e Serveto rút halála szégyenét Genf nevére akár az oczeán vize? Elfelejteti Kálvin bűnét az idők örökkévaló folyása? . . . A vallás, erkölcs, tudomány, irodalom térein tett nagy szolgálatait e férfinak és tudós barátainak pótolta volna e Melius? Az unitáriusok létjogküzdélme s rövid virágzási kora alatt általuk s kebelökben létrejött magyar irodalom, ha most nem léteznék, nem sajnálnák e Meliust védő kedves honfitársink? Hisz a nagy Toldy Ferencz e korszaki irodalomtörténete nagyobbára Dávid F. alatt s vele növekedett unitárius dalnokok s prózairók életének s munkáinak örökítése! Hisz az ó magyar irodalom cimeliumai az unitárius Valkai verselései! A Tiszántuli superintendencia jelességeinek hazai Athenaeje az időben Kolozsvár s a kolozsvári gymnasium volt! S ha Dávid Ferenczcel együtt akkor az unitárismust is sikerült volna kiirtani, 1810. óta az angol és északamerikai nagy nemzetek figyelmét kik s mivel vonták volna nemzetünkre a ma irántunk létező meleg s termékenyítő angol-amerikai rokonszenv hol lenne? Kiknek szolgálna javára? Kik s mily úton képeztetnének London egyik világhírű egyetemén angol anyagi és erkölcsi hathatós gyámolítás mellett Magyarországnak évről évre mély és alapos angol-magyar műveltségű ifju tanárokat és írókat? A kolozsvári unitárius főtanodában az angol nyelv oly otthonos, mint egykor a latin. Szégyen-e, ros-e ez? Kiket kerestek volna fel most is e nagy s hozzánk bensőleg érző nemzetek tudós férfiai? Ezek — úgy hiszem — más színbe állítják a kérdést s az érintett ítéletet az igazsághoz és tényekhez mérsékelik . . . Engedtessék meg nekünk unitáriusoknak is élni Magyarországnak szép földén, melynek megszerzésében, megtartásában, szabaddá, boldoggá s dicsővé tételében őseink is fáradtak s vért ontottak, fáradnak s — mikor kell — híven ontják vérüket s munkálkodnak érette ma is.

Végre azon nézet ellenében: mintha a *keresztény vallás a Jézus istensége tanán nyugodnék s megdöntése azt döntené meg*, hivatkozom ez *Emlékirat*-ra. Van abban erre bőv ellenfelvilágosítás. Itt még csak azt jegyzem meg, hogy az evangeliumi dogmatételek helyes értelmét az exegetika megállapította, szent János evangeliumával tisztában vagyunk. A hitfelekezetek közötti válaszfalakat a tudomány e vivmányai lerontották, arra építeni, romokan tartani fenn magát egy egyháznak sem lehet. Kant szava itt többet használ minden elévült dogmatismusnál. *Ha Krisztus ezerszer született volna is Bethlehemben — mondja ő — és nem te benned, el vagy veszve.* A dogmák és symbolumok külső erődeiből, beljebb, fölebb kell vonulni a keresztény erkölcsiség megvíthatlan fellegvárába. A hittanító fektesse a fősulyt annak ethikai oldalára. Fel kell mutatni a vallás és erkölcsiség közötti szoros kapcsolatot s mélyebb egybeköttetést keresni az Istentől függés és emberi szabad akarat közt; tökéletesíteni, bensőbbé tenni a hittani részt s vallás-erkölcsi fogalmakká alakítani tartalmát. Bármely vallás állandó csak úgy lesz, ha életgyökereit a morálhoz fűzi s hívei érületét és munkásságát ily irányban fejti ki. A vallásszabadság baráti ne féljenek, az értelem és tudás felsőségét itt is kivívja. A tudomány ártott hajdan a

pogányok babonáinak s romlott vallásának. Socrates, a bölcsesség fejedelemé azért íteltetett el; a bölcsek, rhetorok, matematikusok Rómából és Athenéből azért üzettek ki, hogy az ősi szokások s erkölcsök elleni tanokat hirdették; mert előre volt látható, hogy ha azon tudományok egyszer fölgyulnak, a jóslatok és jövendölések bűbájossága s ezen alapuló vallás és tudomány meg nem állhat... Ebben komoly intés van a rideg confessionalismus és orthodoxia barátihoz s mindazokhoz, kik elkorhadt intézményekkel, elavult tanok alapján erőlködnek föntartani nem e század míveltsége keretébe illő ódonságokat. Magasabb szempontból kell felfogni maguk és az egyház hivatását. A protestantismus nem elégedhetik meg — mondja egy protestáns philosophus — a szokáson alapuló régi tényleges helyzettel. Ha oly hitet kíván, mely lemond a gondolat szabad mozoghatásáról s az észnek a vallástanításba minden avatkozását elútasítja, megtagadja öneredetét és hivatását. A Jézusról való egész tudomány úgy legdicsőbb s leghasznosabb az emberiségre nézve — mondja Kant — ha az erkölcsiség példányképeként állítjuk elénk, mely után törekedhetünk, melyet szerethetünk s el is érhetünk. Descartes Istent mint a tökély forrását tekintti s arra irányozza minden figyelmét. Spinoza azt mondja: a legfőbb jó, a mi iránti szeretet a lelket egészen betölti, nem lehet más, mint egy örök és végtelen lény... Ime! az ó történet, a mai kor legnagyobb bölcsei, maga a tudomány azokról tanuskodik ma, a mikért Dávid F. vallását a multa nézve elítéli, sőt mintegy óvja övéit egy erős gondolkozó fő s buzgó keresztény. Egyéni nézetnek veszem s vitatkozás nélkül tárgyamban tovább sietek... Lám az igazság isteni arca az őt elfedő setétség közül felragyog s a kit egykor érette elkárhottattak, ma értelmi fensőségét, messzelátását s szíve igaz keresztényieségét átlátva, nevét tisztelettel említik. Beteljesült Jézus szava: *Ne féljete azoktól, a kik csak a testet ölik meg, a lelket meg nem ölhetik...*

Különös összetalálkozását mutatja a véletlen Dávid Ferencz sorsának Crammer Tamás kantenbury érsek, angol reformátor életével. Ez hiteért a *Tower*-be záratott s megégettetett, 1556., Dávid F. Déva várába s meghalt ott 1579.; nagyobb a hasonlatosság Colenso ma élő angol püspökével, a ki 1868. egy levelében azon nézetét fejezte ki: *hogy Krisztus és az apostolok az új szövetségben számtalan helyen intik a híveket az Atya Istenhez imádkozásra; de a Fiúhoz imádkozás sehol nem parancsoltatik. Ezért Jézus imádása a szentírásból nem igazolható.* Ezen s hasonló más nyilatkozataiért Colenso lelkész-társától Dél-Áfrikába bebezárattatott. Legnagyobb azonban Dávid F. sorsa hasonlatossága Huss Jánossal, a kit 1415. hívei közt fogtak el, kik árulói voltak; házánál katonák őrizték, barátait tőle elzárták; betegség miatt magát védni nem tudván, nem talált védőt, míg végre tanítványa Prágai Jeromos elvállalta; felszólították tanai visszavonására, de nem tette s mikor a máglyaláng arczára felcsapott, *kedves zsoltárát énekelte.* Dávidot is — elbeszéltem már — e sors érte, s mikor sok gyötrés után halállal fenyegették, ezt felelte: *Legyen úgy, mint Isten akarja.*

* * *

Mi volt hát czélja egy emberélet ennyi küzdelmének? Az aug. 24-ki székely-kereszturi emlékűnnep megmondja. Száz ezrek figyelme fordul Magyarország ama kis pontja felé, hol Dávid Ferencz hív egyháza 300 év után neki polgári ünnepet ül; száz ezer szív kereste fel sohajával és könnyével innen, Angliából és az Atlanti tengeren túlról Déva várát s kiengesztelődve küld üdvszózatot és Hosiánnát az Isten ezen nagy kegyelmeért, hogy hív szolgája ártatlanságát napfényre hozta s nevének és emlékezetének az igazság elégtételét kiszolgáltatta... Ott pihennek poraid, nagy szenvedők! honi, de nem szülőfölded hantjaival vegyülve. A hálás utódok nem tudják: ki virasztott melletted utolsó éjjeiden? ki enyhítette fájdalmaidat? ki hallotta börtönöd néma s érzéketlen falain kívül szenvedésed nyögését? áldásidnak, miket egyháza kértél, s imaszavaidnak, mikkel tiedtől búcsut vettél, ki volt tanuja? és a midőn nagy lelked gyötrött porhajlékától elvált, ki fogta be szüntelen világosságot kereső szemeidet a nagy álmra? Nem birjuk arczképedet. Érkeztél e te erre tenger munkásságotól? Vagy gondolt-e e hallhatatlanitási módra szerény polgári lelkületed? S ha igen, ki mert volna foglalkozni örökítésével annak, kit ellenei annyiszor megöletni akartak s kinek személye helyett irásit, könyveit égették meg? Nem tudjuk nyugvó-helyedet — mint munkásságod a honé, hamvaid is az egész hazát birják sirul. Emléktelenül, jel nélkül pihensz — tetteid és irásid neved örök élő emléke!

Be kellene immár végeznem művemet, de nem tudok megválni a szomoruan-dicsőséges tárgytól. Fel kell e helyen az elnyomott igazság mellett szólalnom s kimondanom, hogy a vele elkövetett eljárásnál a haza alkotmánya nem volt megtartva: elvonatott rendes egyházi birái elől, elfogatott kihallgatás és ítélet előtt, elítéltetett betegen, magát erőtlensége miatt kellően nem védhetve, nyilvános ellenségei s gyűlölő véleményellenesei vádjára, a kiket szeretett, elzárattak tőle, meggyaláztatott a közbátorság őreitől, elárultatott, igazsága elfordítatott s így lett hite s meggyőződése martyrjává. Hitének legszebb bizonyosága halála, kegyességének élete... Ő már a czélt elérte. A halhatatlanság szent csarnokából megdicsőülve int felénk... Egyházunk létét köszöni neki. Neve dicsőségével elárasztott. A harcban tisztult hiteszménk, mi erősödtünk. Az üldözés összetartóvá tett. Ez ő unitárius erény volt s marad. Az érdem övé. Népszerűsége, lángoló szónoklata növelte számunk. Mikor a pohár megtelt, a Judás-csók homlokát égetve érintette, elárultatott, esése egy legenda-hőséhez hasonló volt. Az országnak elfojtott haragja s néma buja kísértte sziklabörtönébe. A büntetésnek módját találták rútnak, nem a bűnt... Árulói s ítélőbirái ellen panaszban tört ki a közvélemény. Ártatlansága s büntelensége felől a jók meggyőződtek... Példája kevélylyé tesz. Történetünkben arany lap az ő élete, mely ragyog mint a brillánt, gyújt mint a tűz, erősít mint a szent lélek... A világító tornyokat a tenger szorosaiba

azért helyezik — mond egy nagynevű író — hogy sötétségben és a habok között kalauzul legyenek a hajósoknak. Világító tornyunk volt ő nekünk s lesz mindenkor. Mint egy fényes sisaku Akhilles úgy emelkedett ki bajnoktársai közül s az ellenség sorában mig élt. Ugy emelkedik föléjük most is neve ragyogása. A vértanuk vérével öntözött egyház földje buja termője nagy erényeknek. Tisztelete van a vallásnak, melynek ilyen a vezére s vallói ily áldozatokra készek. Dávid Ferenczet a meggyőződés vezette, igazsága érzetének hatalma erősítette s fentartotta. Hányszor fejezte ki, hogy ha kell magát tanaiért áldozatul adni kész! Az igazságért szenvedni gyönyörűségének tartotta. Hányszor mondotta beszédeiben: *A te házadnak szeretete emészt meg engem.* Bármely változásában az élet folyamának egyháza az ő szolgálatát kívánta, szent odaadással tette. *Szólj Uram! Szólj, jól hallja a te szolgád* — ez volt mindig felelete... Könyv nélkül tudta a bibliát. A szentírásokban s Isten dicsőségének látásában úgy elmerült, mint a tenger partján kagylóival játszó gyermek, mig a hab tova sodorja vagy Syren-dal szirt és örvény közé téveszti... Fennállana e ma e tulajdonok nélkül hitünk? S e tulajdonunkat tőle örököltük... Mennyi álnok tervet gondoltak ki megsemmisítésünkre? De Isten, a mi egyetlenegy jó Istenünk megmentette kis hajónkat. Neki tartozunk hálával, hogy háromszáz év alatt irigyeink annyi fenyegetőzése, Loyola fiainak ármanya daczára minket megőrzött, fölfegyverzett, oltalmába vett, adván pályánkon vezérül a kigyó eszélyét s a galamb szelidségét... Ime a hív pásztor, a ki életét adja az ő juhaiért... Példája inditson arra, hogy hitünk mellett megálljunk, semmi el ne tántoritson, bizalmunk Istenben s jövőnkben erős legyen. Énekeljünk himnuszt e nagy emberünknek azon hihetlen lelki erőért, hogy a mig élt, egészen nekünk élt, mikor meghalt neve becsületeért s érettünk kellett meg halni. Fogadjuk fel, hogy soha olyat nem teszünk, a mi hozzá nem méltó, és soha semmit el nem mulasztunk, a mi az ő egyháza javára van... Köszönjük neked, nagy főpásztorunk! a jótéteményeket, miket egyházunk általad élvez! a dicsőséget, a mit nekünk lángelméddel szereztél! a nagy lelket, a mivel a fejedre tett tövis koszorut viselted! a szenvedéseket, miket kiállottál. Nevedre szeretettel gondol ma két világ-rész, hol egyházad hívei élnek. A történet igazságot fog neked szolgáltatni. Itt e hazában a késő századok is magasztalandják felséges elmédet, nagy szívedet, s tetteikben gazdag életpályádat. En ama szép szentírási hely szavaival válok el tőled és az olvasótól, mit vajha mélyen szivünkbe vésnénk — midőn Esaiásnál a 21. részben így szól az Ur: *„Ígémet helyhez tettem a te szádba s jobбом árnyékával védlek téged. Hogy alkossd meg az eget s tedd erős alapokra a földet. És mondjad Sionnak: **Én népem vagy te!**”*

Utójegyzetek.

Hogy kétféle kiadást rendeztem, indokom rá az: nem akartam a népnek is szánt szöveget tudós dolgokkal terhelni, s érette ok nélkül költetni. De a tudós-világ igényeit ki kellett elégítenem, adnom egyikhez **Diplomatarium**-ot is. Így az egyikféle kiadásnál a hivatkozásban hézag van; mert nincs mellette, a mire az történik; de ezen segíteni nem állott hatalmomban.

A szövegnek XVI-ik századi forrásokból vett tömérdek bibliai idézeteit ellenőriznem mostani felosztásu bibliákból nem lehetett; de a szakemberek pótolhatják.

Dávid F. kétes és elveszett művei s kéziratok kritikai megállapítása így is igen nagy terjedelmű művet igen elterhelte volna, s a nagyobb olvasó közönséget tán nem érdekelte volna eléggé. Ezt mellőztem.

A máshol is közlöttek itt kiadásáért méltányosan, s a mű célját megfontolva nem támaszható indokolt ellenvetés. Dávid F. életrajzába bele illett bárhol talált minden oly irodalmi emlék, a mi az ő teljes megismeréséhez visz.

Most, én dolgoztam fel legelőbb e nagy tárgyat: szükségkép nagy botlásaim lehetnek. Kérem megigazítását. Én és a tudomány megközönjük.

Sajtó- s más apróság tévedéseket nem igazíthatok ki: a zaklatásig gyors irás és nyomtatás, a kevés idő és fogyó testi erő nem engedi. Ezért elnézést kérek. A Diplomatarium-részben néhány nagy hibát azonban kiigazítandónak látok.

A Diplomatarium 19. lapján 26. sorban thordai zsinat van említve. Ez és a fejérvári junius 1—3-ki zsinat is csak azért mondatik annak, hogy főként egyházi ügyet tárgyalt — Dávid F. elítélését. De — habár conciliumi rendeltetésű — országgyűlés a valódi neve, mint látható ott a 75. lapon levő XL. oklevélben.

Ugyanott a 75. lapon a Sommer által fentartott confessioban az országgyűlés ápril 17-re tévesen van téve 27-ke helyett.

Ugyanott a 76. lapon zavar van Seivert és Bod Péter adatai s Sommer imént említett időmeghatározásában. Úgy igazítandó meg, mint a tényállás kívánja: a zsinati rendeltetésű országgyűlés ápril 26—7-kén tartatott, s Dávid F. — ha beadta — arra adhatta be a Sommer által fenntartott s 75—76. lapon levő hitvallást.